

„Békesség tanyája” Egy fotókiállítás tanulságai a Villányi borvidéken

KURUCZ RÉKA

osztályvezető muzeológus, Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztálya
óraadó, PTE BTK, Néprajz- Kulturális Antropológia Tanszék

Rezümé | A kisparcellás szőlőterületek egészen a közelmúltig jellegzetes tájszerkezetet és gazdag (bio)kulturális örökséget őriztek meg, egyben jelentős társadalmi szerepet tölthettek be a hozzájuk kapcsolódó közösségek életében. Tanulmányomban a Villányi borvidéken végzett néprajzi terepmunkához kapcsolódóan 2021-ben Diósviszlón megnyitott néprajzi fotókiállítás tanulságait mutatom be. A kiállítás a viszlai hegy 1960-as évekbeli, azóta jelentősen átalakult szőlőhegyi életvilágát idézte meg. Elemzésem kitér arra is, hogy e tanulságok miként járultak hozzá azoknak a kutatási kérdéseknek a megfogalmazásához, amelyek mentén a későbbi vizsgálatok eredményei megszülettek. Kutatásaim alapján a kisparcellás szőlők mint a kollektívizálásból kimaradt „reliktum” területek, alternatív terek az állandóság, a tudás- és tulajdonfolytonosság színtereiként gyakran a paraszti identitástörédekeket őrző menedék és ellenvilág szerepét tölthették be tulajdonosaik számára, mely a kispincék tárgyi világában is tetten érhető. A tanulmányban röviden kitérek a rendszerváltozás gyorsan változó körülményeire, a szocialista tervutasításos gazdasági rendszerből a piacgazdaságba történő átmenet hatásaira is a vizsgált szőlőhegyek tulajdonviszonyainak és ültetvény szerkezetének tekintetében.

Kulcsszavak | Villányi borvidék, kollektívizálás, kisüzemi szőlőtermesztés, háztáji területek, zártkertek, tudás- és tulajdonfolytonosság, identitás(törédekek) menedéke, hétköznapi ellenállás

1. Bevezetés

Jelen tanulmány alapját és inspirációs forrását az a néprajzi terepmunka adja, melyet 2018 és 2024 között végeztem a Villányi borvidék nyugati felén található Túrony, Hegy-szentmárton és Diósviszló települések határában található szőlőhegyeken az egykor vagy jelenleg is szőlőterületet birtokló és/vagy művelő szőlőtulajdonosok körében. A három szőlőhegy változó borvidéki státuszának története nem azonos, a diósviszlói szőlőhegy már 1936, a hegy-szentmártoni 1970, a túronyi pedig csak 1997 óta része a Villányi borvidéknek.

Egy kutatás kapcsán mindig felmerül a kérdés, hogy a tudományos munka eredményei milyen formában juthatnak vissza a terepre, és miként szolgálhatják, segíthetik a vizsgált közösségeket. Több alkalommal is lehetőségem nyílt kutatási eredményeimet tudományos vagy ismeretterjesztő előadás, film vagy fotókiállítás formájában bemutatni Túronyban vagy az Ormánság egyes falvaiban. Ezek az alkalmak minden esetben új ismeretségeket, kapcsolatokat, interjúkat eredményeztek, valamint kontrollt, sőt, a kutatást továbbblendítő tapasztalatokat jelentettek számomra. Az egyik első, talán a legtöbb tanul-

sággal járó és a kutatásaim nézőpontját alapvetően meghatározó esemény az volt, mikor 2021-ben a Diósvizslói Önkormányzattal közösen elnyert NKA pályázat keretében a pécsi Janus Pannónius Múzeum Néprajzi Osztályának fotóarchívumából válogatva létrehoztuk a *Békesség tanyája – életképek a viszlai szőlőhegyről* című fotókiállítást az Ormánsághoz tartozó Diósvizslón¹. A kiállítás megnyitóján kapott impulzusok jelentősen befolyásolták a Villányi borvidék nyugati felén végzett néprajzi terepmunkám fókuszát és kutatási kérdéseimet.

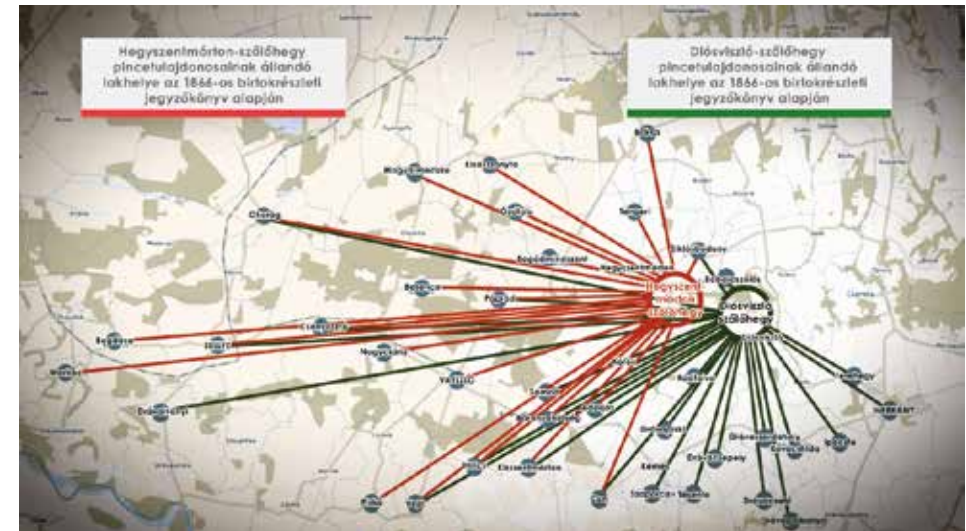
2. A fotókiállítás koncepciója és tanulságai

A néprajzi fotóanyaggal ismerkedve vettem észre, hogy Zentai János² – aki 1965-től 1973-ban bekövetkezett haláláig az akkor Néprajzi Múzeumnak nevezett pécsi intézmény munkatársa volt – az 1960-as években rendszeresen látogatta Diósvizsló és környékének szőlőhegyeit, és a korszak kisüzemi szőlőműveléséről átfogó képet adó fotóanyagot készített. A teljes mezőgazdasági év szőlőbeli munkáit és azok eszközeit, ünnepeit dokumentálta, teljeskörűen bemutatva a szőlőhegyi életvilágot. Arra gondoltam, egy szűk válogatás e fotókból – a rendszerváltással meginduló birtokkoncentráció és a kisparcellás szőlőművelés felhagyása miatt napjainkra jelentősen megváltozott diósvizslói szőlőhegy 50–60 évvel ezelőtti állapotát és hangulatát megidézve – a falu lakói számára örömet jelentene. Önreflexiót gyakorolva megjegyzem, hogy ez a gondolat egyben a saját nosztalgiam is volt, hiszen a kisüzemi szőlőhegyi életvilág a belenevelődés szintjén volt adott számomra családom révén a túronyi szőlőhegyen.

Diósvizsló polgármestere, Keserűné Nagy Margit a kezdeményezés mellé állt. A megnyitót szeptember közepén, a diósvizslói falunapon tartottuk, amit az egykor híres szőlőhegyi mulatságokra és siklósbodonyi leányvásárra emlékezve máig is a *bodonyi búcsúnak* (ld. Kurucz 2024a) megfelelő hétvégén rendeznek meg.³ A faluban érdeklődés fogadta a kiállítást, többen felismerték a fotókon szereplő pincéket, személyeket, azonban kisebb csalódást okozott, hogy a fotókon szinte kivétel nélkül kémesai, szaporcai, tésenfai, olykor rádfalvai szőlősgazdák szerepelnek, nem diósvizslóiak. Ezért, kiegészítendő a kiállítást, polgármester asszony kezdeményezésére az önkormányzat céljává vált egy olyan helyi szőlőhegyi fotóanyag összegyűjtése a településről, amelyeken viszlói lakosok szerepelnek. A fotókiállítás az egykori iskolaépület felújítása miatt 2023 tavaszától másfél évig a szaporcai Cifra Házban várta a látogatókat, ahol a helyiek felismerték kémesai, szaporcai, tésenfai rokonaikat, ismerőseiket, és szintén nagy nosztalgiával meséltek az egykor igen élénk szőlőhegyi életről.

A fentiek több tanulsággal is szolgáltak számomra. Egyrészt arra a következtetésre jutottam, hogy Zentai János azért készített nagyságrendekkel több fotót a diósvizslói szőlőhegyen, mint a környékbeli többi hegyen, mert Diósvizsló után Rádfalván majd 1956-tól Kémesen élve vélhetően leginkább azokhoz az ismerősökhöz, barátokhoz csatlakozott, akik ezekről a településekről jártak fel a szőlőhegyre. Dr. Zentai Tünde ezt a feltételezésemet meg is erősítette, amit ez úton is köszönök. A másik jelentősebb tanulság, hogy az 1960-as években még igen elevenen élt az a kiterjedt *extraneus*, azaz bebirtokló rendszer, amely a Diósvizslóhoz és Hegyszentmártonhoz tartozó két szőlőhegy összesen nagyságrendileg 600 hektárnyi területének kézi megműveléséhez szükséges munkaerőbázist egykor biztosította. Ezt a kapcsolati hálót és tájszerkezetet tárják elénk például Hegyszentmárton és Diósvizsló 1866-os birtokrészteli jegyzőkönyvei⁴ (1. ábra).

A tájszerkezet és a szőlőművelés viszonyát a tágabb térség ökológiai adottságai és a paraszti gazdaságok borigénye együttesen határozták meg. Mivel az Ormánság síkja

1. ábra: Hegyszentmárton és Diósvizsló pincetulajdonosainak állandó lakhelye az 1866-os birtokrészteli jegyzőkönyveket feldolgozó 5. táblázat alapján
(Készítette: Körösparti András, 2020.)

nem kifejezetten alkalmas a szőlő- és bortermelésre, hagyományosan az itteni gazdák (is) a Villányi-hegység nyugati vonulatán, elsősorban Hegyszentmárton és Diósvizsló települések határában található szőlőhegyeken művelték parcelláikat (Andrásfalvy 2011: 319.; Zentai 1963: 363., 1978: 527). Épp a nagy távolságok miatt voltak gyakoriak azok az istállóival összeépített pincék, amelyek egyikét Zentai János fotóján láthatjuk. (Ld. 1. Kép)

1. kép: Pince istállóval, Diósvizsló
(Fotó: Zentai János 1971., JPM NO 28357)

Ezt a helyi emlékezet is megerősíti, és terepmunkám alapján megállapítható, hogy töredékesen még napjainkban is találkozhatunk e hagyományos birtoklási móddal, az Ormánságból feljáró vagy ormánsági származású szőlőtulajdonosokkal ezeken a szőlő-hegyeken.

A diósvizslói kiállítás megnyitóján kutatásaim szempontjából a fentieknél fontosabb dolog is történt, amely alapvetően meghatározta doktori kutatásom fókuszát. Odalépett hozzám egy férfi és megkérdezte, tudom-e, hogy mit jelentett a szőlő a parasztság számára az 1950–1960-as években. Kértem, hogy mondja el, legyen kedves. „*A túlélést! A túlélést jelentette!*” (K. L. (1957) Diósvizsló) hangzott a válasz. Röviden elmesélte családja történetét, amit aztán egy későbbi interjú során részletezett is. Lényege, hogy az egykor szomszédos Hegyszentmártonban élő, az 1950-es években kuláknak minősített nagyapja a család szerint csak azért nem lett öngyilkos, mert bár mindent elvettek tőlük [értsd: államosították földjeik nagy részét], a szőlő megmaradt: „*Ezt inkább anyám mondta, hogy az apja fölakasztotta volna magát, ha még a szőlőt is elveszik. Mert akkor, akkor, csak marad a ház. Ő mit kezdett volna a házban?*” – (K. L. (1957) Diósvizsló)

Ez volt az a pont, ahol az érdeklődésem fókusza visszavonhatatlanul a korábban paraszti gazdaságok szerves részét képező szocializmus kori háztáji, később zártkerti kisüzemi szőlők társadalmi szerepe felé fordult. E nézőpontnak legalább akkora figyelmet szenteltem a villányi borvidék szőlőinek változásvizsgálata során, mint a gazdasági és művelési kérdéseknek. Így vált egyik fő kutatási kérdésemmé, hogy a kisüzemi szőlők milyen társadalmi szerepet tölthettek/tölthettek be azon paraszti származású emberek életében, akik a tévesztés miatt elveszítették gazdaságaikat, vagy nem vehették át szüleik gazdaságát, azaz a kommunista diktatúra életformaváltásra kényszerítette őket. Avagy a szőlők „szemüvegén” keresztül nézve mi lett a tévesztettségé és lett falusi népesség, valamint a különböző okokból (kuláküldözés, internálás, kollektivizálás) a falvakból a városokba költözők szőlőparcelláival?

A fenti tapasztalatok fényében újra átnézve a már ismert múzeumi fotókat, új megvilágításban tűntek fel előttem a pinceajtók fölötti, évszámmal ellátott feliratok, mint például: „*Békesség tanyája! 1964*” (JPM NO 13174 és 24290); „*Csendes otthon*” (JPM NO 13517), „*Mindenütt jó, de legjobb itt.*” (JPM NO 22596). Véleményem szerint e szövegek a tulajdonosok élethelyzetére és a kisparcellás szőlők szocializmus kori sajátos pozíciójára reflektálnak. Beszélgetéseim elbeszélései szerint az 1950–60-as évek során a pince-épületeken a zsúptetőt cserépre cserélték, aminek következtében több hely maradt az ajtó és az eresz között, így ebben az időszakban terjedtek el a pinceajtók feletti feliratok.

2. kép: Borospince, Diósvizsló
(Fotó: Zentai János, 1970., JPM NO 24290)

3. kép: Borospince, Diósvizsló
(Fotó: Zentai János, 1970., JPM NO 13174)

4. kép: Borospince a szőlőhegyen, Hegyszentmárton. Zentai János szerint az utolsó talpas épület, teteje már átcserépezve. Mélyszerint a présház, abból nyílik még egy szinttel mélyebbre a pincelyuk.
(Fotó: Zentai János 1972., JPM NO 29267)

5. kép: Régi, zsupfedesű borospince a diósvizslói szőlőhegyen.
(Fotó: Zentai János 1972., JPM NO 24775)

3. A kisüzemi szőlők menedék szerepe az átalakuló parasztság életében

Az alábbiakban arra igyekszem magyarázatot adni, hogy hogyan és milyen értelemben lehettek e szőlőhegyi pincék a „békesség tanyái” a tulajdonosok számára a 20. század második felében, s ennek háttérében milyen gazdasági és társadalmi összefüggések állhatnak.

„Békesség tanyája” – A kisüzemi szőlők mint az állandóság, tudás- és tulajdonfolytonosság helyszínei

A tájtörténeti vizsgálatok bizonyítják, hogy a kisparcellás szőlőhegyek fejlődése során a tájszerkezet – a kézi műveléséből fakadóan – nem változott lényegesen sem az 1848-as jobbágyfelszabadítás után, sem a második nagy földterületi tulajdon-átalakítás, a tévesztés időszakában (Gyarmati 2005: 1). Illés Péter a kisparcellás szőlőket mint *reliktum*-, maradványterületeket korokon átívelő menedék és ellenvilág gyanánt értelmezi (Illés 2020: 48–49). Saját kutatásaim megerősítik, hogy az apróparcellás szőlőhegyeknek e menedék jellege tovább erősödött, amikor a falusi társadalmaknak az 1950–1960-as években a paraszti önállóság fizikai és mentális tereinek erőszakos beszűkítését kellett elviselniük (Ö. Kovács 2012: 402–405; Illés 2013: 231). Túrony, Hegyszentmárton és Diósvizsló szőlőhegyei is azon dél-dunántúli apróparcellás paraszti szőlőterületek közé sorolhatóak, ahol a kisparcellák az önállóságra berendezkedett paraszti gazdaságok szerves részét képezték, s fekvésük és elsősorban a tájszerkezet miatt alkalmatlanok voltak a nagyüzemesítésre. Így lényegében kimaradtak a kollektivizálásból és a szőlőparcellák továbbra is a birtokosok használatában marad(hat)tak. Ez a sajátos helyzet tükröződik a korszakban megszülető pinceajtók fölötti feliratokon, amelyeket a múzeumi fotók (is) megőrizetnek. A tulajdonosok érzelmi erősen kötődtek/kötődnek szőlőikhez, hiszen a tévesztettségé és tévesztettségé vagy városi lakossá tett és lett utóparasztság⁵ számára

gazdaságaikból a lakóház és a hozzá tartozó kert mint belterület, valamint a háztáji, később pedig zártkertté minősített szőlőparcellák maradhattak meg fizikailag is változatlan helyen a családok használatában, akár napjainkig⁶. Ez a megoldás a téeszeknek is érdeke volt, hisz a meredeken fekvő, mezőgazdasági gépekkel nem vagy csak nehezen megközelíthető szőlőparcellákat beszámítva, részben olyan területekkel oldották így meg a tagi háztáji földek kiadását, amelyeket egyébként nem tudtak volna hasznosítani, ráadásul a bebirtoklók esetében akár 30 km távolságra is eshetett egy-egy szőlő a lakóhely szerinti szövetkezet területeitől. Fontos tény, hogy ez a folytonos földhasználat a rendszerváltozás után visszakapott területekre nem igaz. Az 1989 után meginduló privatizáció során, ha vissza is igényelte egy-egy család a termőföldjeit, azt az arra kijelölt földalapról egy tagban mérték ki, az aranykorona-értéket is figyelembe véve. A kisparcellás szőlők érzelmi jelentősége tehát elsősorban a használat folytonosságában rejlett. A periférikus elhelyezkedésű szőlőhegyi kisparcellák és pincék az állandóság szigeteiként működtek tulajdonosaik életében.

A szőlőhegyekhez kapcsolódóan a korábbi határhasználati gyakorlat is megmaradhatott. Szuhay Péter felhívja a figyelmet a mezőgazdaság átszervezése és a nagytáblák kialakítása következtében az 1960-as évektől leszűkülő határhasználatra. Korábban a mozaikos szerkezetből fakadóan a település lakói lakóhelyük szinte egész határát ismerték és bejárták, míg a kollektivizálást követően ez leszűkül az erdőre, a szőlőhegyre és a falu közelében kiosztott háztáji földre (Szuhay 1994: 347–348). Fél Edit és Hofer Tamás is leírják átányi kutatásaik során, hogy az ottani emberek életük nagy részét a határban töltötték, mely az egymással való találkozással is alkalmat adott (Fél–Hofer 2010: 69). A kollektivizálásból kimaradt szőlők esetében egy korábbi határhasználati gyakorlat, továbbá a nagyszámú bebirtokló miatt egy számban és térben is jelentős, szabadabb találkozási lehetőséget biztosító, fontos társadalmi szerepet betöltő tér maradt meg a tulajdonosok számára. Sőt, a hegyre való kijárást sokaknak egyben fizikai teret is ad(hat)ott a mentális túlélésre az államosítások és a kollektivizálás traumái során már csak azzal is, hogy volt hová kimenni. Sőt, a szőlőben a gazdák továbbra is maguk hoz(hat)ták meg gazdasági döntéseiket. Egy beszélgetőtársam így emlékszik vissza nagyjára: „Ő mit kezdett volna a házba? Ő nem volt ott! Ő csak aludni járt lényegében oda. Ott voltak a borok, mindig jött-ment, intézett és valahova tudott menni. Meg talán a hosszú élet titka az is volt, hogy naponta egy órát gyalogolt a szőlőbe, meg vissza” (K. L. (1957) Diósvizsló). „Apósomnak a szőlő volt a mindene. [...] Ő megetette hajnalban a disznókat és fölment a hegyre. Mondjuk ő már akkor nyugdíjas volt, tehát ezt megtehetette, belefért az időbe. Nagyon sok időt töltött a szőlőhegyen. Naponta fölment. Minden nap fölment” (H.-né P. Á. (1968) Diósvizsló). „Katalinban dolgoztak. [Katalin puszta, a szalántai téesz telephelye – a szerző] Vagy gyalog, vagy biciklivel hazajöttek, a táskát letették és elköszöttek. Ennyi. Sokszor elmentek, sokszor. Hú, de haragudtam rájuk. [...] Há' nem minden nap, de egy héten háromszor, négyszer” (D. D.-né (1947) Túrony). A munkanapok utáni szőlőbe járás (vagy inkább menekülés a szocialista valóság elől?) még a távolabbi, bebirtokló falvakban lakók esetében is mindennapos gyakorlat volt: „Sokszor úgy volt, már Kémesen laktunk, és akkor aki szaporcai volt, akkor, mi itt ebben az utcában laktunk, Szaporcát és Kémes köti össze ez az utca, én akkor sokszor tudtam, ha láttam, hogy valaki biciklizik, ha nem is kérdeztem meg, én tudtam, hogy mennek a hegyre. Sokszor láttuk őket” (L.-né T. Á. (1951) Kémes).

A szőlőhegyi életvilág a kollektivizálás után a korábbi falubeli, sőt tágabb társadalmi kapcsolatok ápolásának, megőrzésének kiemelten fontos helyszíne maradt, ami még fizikai értelemben is távol esett a kommunizmustól: „Szóval azt a hangulatot nem rontotta semmi. Valahogy az kívül esett az érdeklődésükön. Valahogy kimaradt. [...] A szőlővel munka volt az a téesznek nem kellett. Meg érteni kell hozzá” (B. I. (1940) Bogádmindszent-Pécs).

Ahogy a fenti interjú is utal rá, a kisüzemi szőlők a tudásfolytonosság helyszíneiként is sajátos szerepet tölthettek be a szocializmus évtizedeiben. A kézi művelésből fakadóan a szőlőgazdák tudása, ellentétben a többi mezőgazdasági területtel, itt releváns maradt, hiszen a szőlő- és bortermelés esetében a korábbi művelési gyakorlat tovább élt, míg a mezőgazdaság szocialista modernizációjával, az új üzemmóddal, a korszerű agrotechnika bevezetésével a gazdálkodói ismeretek általában hirtelen elavultnak bizonyultak. Szaktudásuk elértéktelenedése pedig legalább olyan érzékenyen érintette a gazdákat, mint földjeik elvesztése (Paládi-Kovács 1997: 169). A kézi művelést igénylő szőlőtermelés esetében a tradicionális termelői gyakorlat és tudás azonban még jó ideig nélkülözhetetlen volt, sőt lényegében ma is az (lenne).

Szintén a saját földtulajdonhoz való ragaszkodás érzelmi fontosságát bizonyítja számomra a szőlők megtartása a háztáji területek utáni járandóság rovására. Míg a téeszek kezdetben a kollektivizált mezőgazdasági területekből a háztáji művelés céljából lehetőleg nem túl jó minőségű részeket osztottak fel a téesztagok között – olyan módon, hogy a kiosztást akár évente is megváltoztathatták –, addig az 1970-es évekre a háztáji föld lényegében már csak fiktív kategória lett, amit a téesz művelt. Kiszámolták az egy hektárra jutó átlagtermést, majd a termelési költségek levonását követően kiadták terményben a háztáji terület nagysága szerinti járandóságot, amit akár többféle terményben lehetett kérni. Aki nem igényelte a terményt, például mert nem tartott állatot, annak járandóságát a téesz piaci áron megvásárolta, azaz pénzben kifizette. Így az 1970-es évektől már rendkívül kényelmes, lényegében munkamentes volt a tagi háztáji földek igénybevétele a téesztagok számára, amennyiben nem a földhöz ragaszkodott valaki. Ennek fényében még többet mondó az a tény, hogy a legtöbben mégis éltek a szőlő megtartásának lehetőségével a háztáji területek rovására, még úgy is, hogy dupla szorzóval számították a terület nagyságát. Nyilvánvaló, hogy aki a fentiek ellenére nem a közösen művelt területből kérte a járandóságát, hanem maga kínlódott a nehezen, csak keskeny dűlőutakon megközelíthető meredek szőlőben háztáji címen, azt nem a könnyebb hasznosítás, hanem egyéb tényezők motiválták. Ragaszkodott a saját földtulajdonhoz, az egykori paraszti gazdaság töredékéhez, az „ősi juss utolsó morzsáihoz”.

6. kép: Kapatisztítás. A kapára tapadt nedves föld letisztítása, Diósvizsló (Fotó: Zentai János, 1966. március, JPM NO 13160)

7. kép: Szőlőmetszés, Diósvizsló (Fotó: Zentai János, 1966. március, JPM NO 13177)

8. kép: Szőlőkötözés rafiával, Diósvizló
(Fotó: Zentai János, 1966. június, JPM NO 13521)

9. kép: Permetezőkanna megtöltése, Diósvizló
(Fotó: Zentai János, 1969. július, JPM NO 21635)

10. kép: Szüretelők. A melencébe, kosárba szedett szőlőt puttonyban hordják be a prészázba.
(Fotó: Zentai János, 1966. szeptember, JPM NO 13966)

Zártkerti szőlők a második gazdaságban

Gazdasági szempontból a vizsgált szőlőterületek többféle, időben változó szerepbe kerültek miután megszűntek azok a paraszti gazdaságok, melyeknek korábban szerves részét képezték. Az 1950–1960-as években tulajdonosaik kényszerűségeiből gyakran részben más mezőgazdasági célra hasznosították a területeket, s a szőlőhegyi konyhakertek a család ellátásával a túlélést segítették. Később, az 1967. évi III. törvény jelentős enyhülést hozott a háztáji terén, mely elősegítette az e célú területek növelését és megerősítette a szövetkezetekkel való együttműködést (Kovács 2020: 134). Létrehozták a kisüzem-nagyüzem szimbiózisát, melyben a falusiak többsége egyszerre volt alkalmazott és mai szóval mondhatni áruterelő kisvállalkozó. Ehhez az állami gazdaságok, téeszek – a bor esetében még az Állami Borforgalmi Vállalat – keretet és főleg felvevőpiacot biztosítottak a háztáji termékeknek (Valuch 2006: 118). Az így kialakított szerződéses borleadás az 1970-es évektől gazdaságilag is relevánssá tette – pontosabban tehetette, ha a gazdák vállalták a korszakra jellemző második gazdaságbeli önkiszákmányolást – a kisüzemi szőlő- és/vagy bortermelést, egyben a hozzá kapcsolódó tudást. A borleadás biztos és jól jövedelmező mellékkeresetet jelentett egészen a rendszerváltásig. Ez azonban szorosan összefüggött a szőlők új, zártkerti besorolásával, mely egy biztos hosszú távú beruházás lehetőségét teremtette meg a gazdák számára. A zártkert-rendezés és az új zártkert kijelölések első nagyobb hulláma az 1967 és 1972 közötti évekre esett, amikor egy új földbirtoklási formát hoztak létre. Bali János szerint: „A fogalom speciálisan a Kádár-korszakhoz köthető és tulajdonképpen épp a kényszerkollektívizálással, a téeszek kialakításával nyert értelmet, mint a nagyüzemi művelésre alkalmatlan, a személyi földtulajdon állandósítására kijelölt terület” (Bali 2005: 156).

A zártkertek méretének felső határát a törvény 3000, később 6000 m²-ben határozta meg személyenként (Laposa 2002: 275–282.; az 1967. III. tv. 21. § (2) pontja (Forrás: Jogtár)). Különösen azokon a területeken töltötték be jelentős szerepet a kisüzemi gazdálkodásban, ahol nem honosodott meg a szakszövetkezeti forma, mégis jelentős szőlészeti vagy gyümölcsstermesztési hagyománnyal számolhatunk (Bali 2005: 158). Így volt ez a Villányi borvidéken és környékén is. A kistermelők szempontjából a zártkert lényege az volt, hogy e saját tulajdonú területeken biztonságosan meg lehetett valósítani a második gazdaságbeli szőlőtermelés hatékonyabbá tételéhez szükséges beruházásokat.

Mivel a szőlők zártkertként már biztosan megmaradtak a családok tulajdonában, megérte egy új, 30 éves időtartamú, nagyobb terméshozamú kordonos szőlőtelepítési befektetés⁷. A kiskapuk kijátszásával, más családtagok nevére is vásárolt területekkel maximum 1–1,5 hektárnyi kordonos támrendszerű szőlőt telepített egy-egy elhivatott család. Ez volt a felső határa annak a szőlőterületnek, amelyet a termelési mód és a rendelkezésre álló felszerelés mellett munka után és hétfvégén még rendben tudtak tartani. A munkát megkönnyítő korszerű kisgépeket, eszközöket igyekeztek mihamarabb beszerezni, s ültetvényeiket a legtöbben az 1960-as évek végén, az 1970-es évek során modernizálták, átalakították nagyobb terméshozamú és könnyebben megművelhető kordonos rendszerekké: „Hát szerintem a könnyebbség miatt, meg valahogy divat lett. És tudja, az emberek a divat után nagyon mennek. És sokkal könnyebb volt a munkája. Sokkal könnyebb. Szüretelés? Juj. Hát azok a tőkés szőlők, azok borzalmasak. Majd meghaltunk, pedig fiatalok voltunk, de majd meghaltunk a derékfájásba, mert annyira elfáradtunk egy-egy szüret alkalmával. És akkor itt most már testmagasságba szedhettük le a szőlőt szüretkor és nem kellett annyit hajolni. Meg hát ugye megváltoztak a fajták” (B. L.-né (1945) Diósvizló-Pécs).

11. kép: Szüret a drávaszerdahelyi P. család pincéjénél, Szava, 1980-as évek (a P. család fotóarchívumából)

12. kép: Szüret a drávaszerdahelyi P. család pincéjénél, Szava, 1990-as évek vége (a P. család fotóarchívumából)

A Villányi borvidék területén a szerződéses borleadás meghatározó jövedelemkiegészítés volt a faluban maradt és a környékbeli téveszekben dolgozó lakosság számára, hiszen szerény keresetük (Horváth 2020: 12–53.) kiegészítésére jobban rászorultak, mint az ingázva vagy beköltözve a városokba munkát vállalók: „Ők nyomták a szerződéses borleadást, mert rá voltak szorulva. Valamiből pénzt kellett csinálni, és ezek voltak a lehetőségek” (Dr. K. S. (1955) Túrony-Pécs). Egy 1 hektáros szőlőültetvény esetén az évi átlagtermés, 35–40 hektoliter bor eladása elegendő volt egy közepkategóriás autó megvásárlásához: „Nagyon sokat kellett érte dolgozni, de egyfajta kis jövedelemszerzési lehetőség volt, ami azért nem volt egy mellékes dolog. Megélni ebből nem lehet, de ez nagyon jó mellékes jövedelmet jelentett, ami azt jelentette, hogy el lehetett menni gondtalanul nyaralni. Ilyen nagyon egyszerűen. Ebből akkor nem lehetett meggazdagodni. Ez tulajdonképpen a '80-as évek végén, a '90-es évek elején, de inkább a 80-as évek végén jövedelmezett. Akkor eladtam 35 hektó bort, ez egy akkori közepes autó ára, egy Zsiguli ára vagy egy Skoda ára volt” (Dr. K. S. (1955) Túrony-Pécs).

A kialakított gazdasági körülményekre adott szőlőtermelői válaszok társadalmi értelemben is figyelmet érdemelnek, hisz a tulajdonosok részéről a zártkerti szőlőkben eszközölt befektetéseknek és a sikeres gazdálkodásnak egyben presztízserőjük is volt. Az általam vizsgált szőlőhegyeken megfigyelhető tendencia, hogy leginkább a középparaszt és nagygazda családok gyermekei igyekeztek bizonyítani a szőlőben: kisüzemi szőlőiket a kollektivizálás során elveszített gazdaság méretével egyenesen arányosan törekedtek fejleszteni. Ez a magatartás történeti párhuzamot mutat a polgárosodás időszakával, amikor a gazdag- és középparasztok – a parasztpolgárosodás biztos képviselőiként – a modernebb mezőgazdasági rendszerek elterjedésének úttörői voltak, és a helyi társadalom is őket tekintette mintaadónak (Kovács 2020: 72–73).

Túronyban például körülbelül 40 kisebb hobbypince mellett négy család vállalkozott nagyobb, nagyjából 1 hektárnyi szőlő újratelepítésére, kifejezetten üzleti, árutermelő céllal. E gazdák közül kettő a kollektivizálásig 35 holdat művelő helyi középparaszt családból származik és agrármérnöki végzettséget szerzett, a harmadik alföldi, középnemesi családból származó agrármérnök, akinek családja vagyonát teljes egészében államosították, aminek következményeként édesapja egy orosz tank alá vetve magát öngyilkos lett. A negyedik család történetét pedig kérésükre nem tárgyalom. Mind 1973-ban kezdtek új szerkezetű szőlőültetvény telepítésébe: „Na most, az én apám '73-ban, a T. L. a szőlője egy darabját úgyszintén '73-ban ültette, a L. Cs. úgyszintén, meg a K. család. Összesen négy család tudott felmutatni olyan méretű és modern, akkori kornak megfelelően modern művelési rendszert, ami utána élt még 30 éven keresztül” (Sz. L. (1963) Túronyi). Leginkább személyes kapcsolatok révén, valamilyen állami fenntartású intézmény felé értékesítették a megtermelt szőlőt vagy bort, valamint folyóborként is árulták, ahogy azt akkoriban a tőlük kisebb borosgazdák is tették. A mellékes jövedelemszerzésen túl vonzó volt számukra a szőlő- és bortermelemben a saját kisüzem fejlesztése és gazdaságos működtetése – ahogy egyikük megfogalmazta, „Kicsit már kezdett körvonalazódni a magánegyszemélyes vállalkozás kialakulásának lehetősége a borászatban.” (Dr. K. S. (1955) Túrony-Pécs) – valamint egy kibontakozóban lévő lehetőség kezdeti eufóriája hatása alá vonta és közösséggé kovácsolta a benne munkálkodó embereket: „Ez egy nagyon jó közösség-szerző erő volt, akkor indultak a villányiak, és akkor már jöttek ezek a szakcsoportok. Akkor volt egy kis magán íze a szőlőtermesztésnek, a magán szőlősgazdák is bővítették a területet. Akkor ezeknél a különböző cégeknél, mezőgazdasági nagyüzemknél dolgozó agronómusok, agrármérnökök, vagy hát egyáltalán a mezőgazdaságban dolgozó emberek ebben fantáziát kezdtek látni, és lehetőség teremtődött közösen művelt nagyobb területek, nagyüzemi technika, vagy ilyen fél-nagyüzemi technika alkalmazásával közösségi

szőlőtermesztésre. A szakcsoportokat is elkezdték fejleszteni. Elindult egy mozgás a szőlészetben belül, meg a borászatban belül. Ez volt a '80-as évek. És ez volt az az időszak, amikor a mai nagy nevek elindultak, kapcsolatok, barátságok alakultak és az akkor szerzett ismerősök, barátok némelyike már igen neves borásszá lett" (Dr. K. S. (1955) Túrony-Pécs).

A korszak és a kisüzemi szőlőtermesztés lehetőségeihez alkalmazkodva kvázi azokat az ambíciókat, amiket nem élhettek ki teljes paraszti gazdaságaikban, bizonyos értelemben a szőlőkben valósították meg, igaz önkizsákmányolás árán. Kovách Imre szociológus a *státuszkontinuitás* fogalmát használja a jelenség értelmezésére, amellyel a kistermelésben részt vevő családok előző generációikhoz képesti stratégiáit, illetve mobilitását írja le. A fogalom a családi háttér és egyéni életút döntéseinek, stratégiáinak értelmezése során a kollektivizálás előtti közép-, és gazdagparaszti családok utódainak jellegzetes magatartására utal, mellyel azok a kistermelés sikerén, jövedelmén keresztül a szülői generáció társadalmi státuszának fenntartására törekednek, miközben az ideálnak tekintett generáció értékírányultságához képest már akár eltérő célokat fogalmazznak meg maguknak (Kovács 1988). Megfigyelhető a túronyi, hegyszentmártoni, diósvizslói szőlősgazdák között is, még akkor is, amikor a termeléshez felhasznált szaktudás és a gazdaság vezetésének módja már egyáltalán nem mondható a korábbi parasztpolgári vegyesgazdaság tudásanyagából következőnek. Érdekes gondolatot vet fel Eitler Ágnes az árutermelő fóliás kertészeteket tárgyaló tanulmányában, amikor felteszi a kérdést, hogy valódi öröklődő középparaszti minták helyett vajon nem inkább a középparaszti státusz, gazda-ideál utáni vágy kontinuitását tapasztalhatjuk? (Eitler 2023: 359) Saját terepmunkám alapján az elvesztett ideál utáni vágy rendkívül erős a kollektivizált paraszti generáció gyermekeiben, az 1950-es évek szülőiteiben, akik még jól emlékeznek az önálló gazdálkodásra is, valamint elvesztésének traumájára. Kiemelkedően magas szőlőtelepítési tevékenységük alapján a középparaszti státusz, gazda-ideál megvalósításának a vágya különösen hangsúlyosan jelent meg a 30–35 holdas családok leszármazottainál. Motivációjuk véleményem szerint – a pénzkereseten felül – kettős gyökerű. Egyrészt az elvesztett, önálló megélhetésre elégséges méretű parasztgazdaság helyett és azt pótlandó, egy szőlőgazdaságot alakítottak ki a második gazdaságbeli árutermelésbe bekapcsolódva, bizonyítandó, hogy az elvesztett teljes gazdaságot is sikeresen üzemeltették volna. Másrészt meghatározta őket az a parasztpolgári norma, mely szerint a birtokolt földet meg kell tartani és művelni, sőt lehetőleg gyarapítani (Kovács 2020: 78). Az ideált, amelyben felnőttek, ott valósították meg, ahol lehetett, a szőlőhegyen. Az általam vizsgált termelők esetében számomra a családi múlt és ambíciók sokszor inkább a szőlőtelepítések szempontjából tűnnek meghatározónak. Az árutermelésből fakadó pénzkereset használták fel arra, hogy a kollektivizálás során elvesztett és vágyott autonómiát, a sikeres szőlőhegyi kisüzemet finanszírozzák, és ezáltal bizonyítsák önmaguk és környezetük előtt is, hogy képesek lettek volna a sikeres gazdálkodásra teljes paraszti gazdasággal is, ha nem veszítették volna el. Egyik beszélgető társam így fogalmaz: „*En máshol paraszti gazdálkodást sosem folytattam, csak a szőlőben*” (Dr. K. S. (1955) Túrony-Pécs). A gazdák itt bizonyíthatták önmaguk, családjuk, a faluközösség és a szőlőhegyi gazdák tágabb közössége előtt szorgalmukat, az új ismeretekkel és gazdaságaik fejlesztésével szembeni nyitottságukat, a modernizációra való igényüket és hogy képesek (lettek volna) egy (teljes paraszti) gazdaság sikeres üzemeltetésére. Ahogy Ö. Kovács József megfogalmazza, „*a földbirtoklás, még inkább a föld tulajdonjoga és a földművelés minősége nyilvánvalóan az énkép és az adott személyről alkotott külső kép legfontosabb eleme a paraszti világban*” (Ö. Kovács 2015: 223). A hagyományos parasztpolgári minták megvalósítására a szőlőbeli második gazdaságok egy alternatív teret kínáltak, amellyel, hogy a család megélhetését is segítették. A szőlő pedig, hagyományosan magas presztízsérté-

ke és a jó gazdát szimbolizáló jelentése miatt talán minden más mezőgazdasági területnél alkalmasabb volt erre a szerepre.⁸ A szűkebb környezet számára közvetített kép fontosságára világít rá, ha az 1970-es, 1980-as évek magyar falujának általános vonásává váló, ám a hagyományos falu értékrendjétől merőben idegen, a társadalmi korlátokat kiiktató presztízs fogyasztás elterjedésének, a megváltozott fogyasztási és beruházási mintának az okait keressük. Sárkány Mihály a megnövekedett anyagi lehetőségek mellett elsőként sorolja fel a mezőgazdasági politikát, mely következtelenségével, ideologikus jellegével akadályozta a tőke termelésbe való visszafordítását. Nem volt meg a gazdaság, amibe befektethettek volna, amit gyarapíthattak volna (Jávor–Molnár–Szabó–Sárkány 2000: 993). További ok a munka és a lakóhely szétválása: „*Az anyagi javakat túlzottan középpontba állító értékrend erősödését szolgálta az is, amely a közösség számára egymás munkája helyett, egyre inkább csak annak anyagi eredményességét tette megítélhetővé. Ez pedig egy, a hangsúlyt nem a munkavégzésre, annak jellegére, gondosságára, hanem annak jövedelmezőségére helyező értékrend erősödéséhez vezetett. Az anyagi javak, a vagyon ebben az értékrendben ugyanakkor túlmutattak önmagukon, erős morális töltést hordoztak. Nem kevesebbet jelentettek a közösség számára, mint azt, hogy az illető család sokat dolgozott, «jól fogyasztott» és helyesen élt*” (Pápay 1989: 27). A szőlőhegyi, vagy más háztáji gazdaságokban viszont egyszerre lehetett megmutatni a szép munkát, valamint az ott megkeresett javakat befektetve a hatékonyabb termeléshez szükséges technológiai újításokat bevezetni: „*Mindent, mindent megvettünk. Volt egy kisebb kapálógép. Akkor után volt utána a nagyobb kapálógép. Akkor olyan fűnyíró, mert ugye nem volt villany*” (B. L.-né (1945) Diósvizsló-Pécs). Presztízs értékű volt a szőlő- és pincegazdaságok modernizálása, fejlesztése, a kisgépek használata, új, lehetőleg emeletes és erkélyes pincék építése is, melyek mind a sikeres gazdálkodásról árulkodtak.

Fontos szerepet őriztek meg a tévesítés után is megmaradó szőlőbeli tulajdonok az örökölhetőség tekintetében is. Paládi-Kovács Attila hívja fel arra a figyelmet, hogy a kollektivizálás miatt az öregek hagyományos földmonopóliuma, örökös szerepe is megszűnt az új, szocialista tulajdonformákkal, és ez egyenjogúvá tette a generációkat (Paládi-Kovács 1997: 196). Az idősebb generációk gazdaságilag meghatározó, a földet örökül hagyó státusza a birtokok elvesztésével megszűnt. Megőrzött vagy akár újonnan megvásárolt zártkerti szőlőiket, pincéiket, borászati felszerelésüket azonban örökül hagyhatták, épp ezért nagy jelentőséggel bírt számukra. Drámai történet a hegyszentmártoni szőlőhegyről, hogy egy ormánsági idős gazda, miután már nem tudta művelni területét, unokájára hagyta őseitől örökölt szőlőjét és pincéjét. Az örökös azonban eladta a területet, az idős családtag pedig elkeseredésében emiatt öngyilkos lett. Szintén társadalmi szempontból is fontos tény, hogy bár termőföldforgalom lehetőségét a kommunista rendszer befagyasztotta, az 1970-es évektől a zártkertek esetében kis léptékben ismét lehetővé tette föld vásárlását vagy eladását. Ez pedig visszaadott egy morzsányit az elvesztett szabad földkereskedelem, az önálló döntés és gazdasági tervezés lehetőségéből, amit a polgárosodás adott pontján álló parasztság elveszített a szocializmussal.

Alkalmazkodó törvényi szabályozás

Kutatásaim alapján úgy látom, a zártkert-rendezés egy tipikusan olyan lépés volt a szőlők esetében, amikor a törvényhozás lekövette a gyakorlatot. A szőlők esetében ugyanis a zártkertekkel létrehozta egy olyan földtulajdoni kategóriát, ami a biztos felvásárlás mellett a befektetés biztonságának garantálásával termelésre tudta sarkallni a gazdákat. A körülményeket és a termelési mód törvényszerűségeit felmérve és ahhoz valamilyen

szinten alkalmazkodva, a törvényi szabályozók ügyes mozgatásával az 1970-es években az államnak sikerült a bortermelés esetében (is) kialakítania egy olyan kistermelői réteget, ami a nagyüzemi ültetvények mellett a szovjet exportra termelő szocialista boripart árualappal, szőlővel vagy borral látta el. Talán meglepő, de ezzel a Kádár-korszakban a gyakorlat szempontjából „visszatértek” a 11–12. század óta a szőlőparcellák legnagyobb részére jellemző, sajátosan szabad jogálláshoz, és a nagyüzemek mellett lényegében azonos „kiváltságokkal” bíró szőlőket alakítottak ki azonos céllal, mint anno a rendi keretek között. Véleményem szerint ennek az volt az oka, hogy a nagy munkaigényű és meredek fekvésű szőlőparcellák kézi művelése és telepítése mindenkor csak a megfelelő gazdasági feltételek között tudott működni. Épp ezért a szocializmus időszakában is elengedhetetlenül vált olyan engedmények fenntartása, amelyek az egyéni motivációt biztosították a területek művelésben tartásához. A feltételek pedig szinte azonosak voltak a 12. századi jogállás gyakorlati eredményével. Az 1970-es évek zártkertjei, igaz csak korlátozott méretben, de szabadon adható–vehető, örökíthető, tulajdonképpen polgári jellegű magántulajdonként működő területek voltak, épp, mint a rendi társadalom földviszonyai között a sajátosan szabad jogállású szőlőparcellák, amiket Makkai László a *„polgári földbérlet csirája”*-ként értelmez (Makkai 1957: 463). Ugyanezek a területek a Kádár-korban az ún. *harmadik út* lehetséges helyszínei lehettek, amelyet Szelényi Iván a mezőgazdasági kistermelésre alapozott szocialista polgárosodásban megvalósuló, a társadalomfejlődés sajátos, magyar útjaként határozott meg (Szelényi 1992). A törvényi keretek mindkét esetben, a rendi viszonyok között és a Kádár-korszakban is a gyakorlathoz alkalmazkodtak, a szőlőterületek jogi szabályozását a művelési mód törvényszerűségei határozták meg. A szőlőművelés az egyik legkésőbb és napjainkig is legkevésbé gépesített mezőgazdasági ágazat, s a termelési mód a rendi időszakhoz képest az 1848 utáni kapitalista piaci viszonyok között sem változott meg érdemben, ezért a kommunizmus éveiben is lényegében azonos művelési körülményeket biztosító jogállást „kényszerített ki” és tájszerkezetet őrzött meg, mint amelyekkel korábban is évszázadokon keresztül szőlőként lehetett művelésben tartani ezeket a területeket. Szelényi Iván szintén párhuzamot lát a rendi viszonyok és a Kádár-korszakban kialakult kettős mezőgazdasági szisztéma közötti, amikor a nagyüzem és kisüzem alkotta egység működési elvének kontinuitásáról ír. A korábbi nagybirtok és a kisjorsági cselédség, valamint az őket irányító intéző, illetve a téves struktúrájának hasonlóságát látja, mivel szerinte az első- és második gazdaság a rendi viszonyokhoz kísértetiesen hasonló munkamegosztást rögzített. Az újdonsült szövetkezetek és a hajdani nagybirtok azon módszerei közt, mellyel a rosszul fizetett parasztságot a nagybirtokhoz kötötték, szintén szoros párhuzamot látott⁹ (Szelényi 1992: 44–45; Molnár 2019: 30–31). A nagyüzemek feladata volt az extenzív ágazatok ellátása, míg a nagy munkaigényű intenzív kultúrák megművelését a Kádár-rendszer a háztájiban oldotta meg. Ez utóbbi a tévesztatok önkiszákmányoláson alapuló egyéni vállalása volt, a hivatalos munkahelyi feladataikon felül. Észrevételeim szerint a rendszer arra azért gondosan ügyelt, hogy nehogy túl sok lehetőséget adjon a kisembereknek a boldogulásra. A szövetkezeti törvény épp annyi háztáji földet engedélyezett magánhasználatra, ami még megadta az önellátás, sőt felesleg megtermelésének lehetőségét, de a teljes önálló megélhetéshez nem volt elegendő.¹⁰ A zártkerti szőlők bűvös 1,5 hektáros határa az a méret, melyben hétvégeként épp megszakadni lehetett kisüzemi módszerek között, de az önállósághoz kevés volt. A kistermelés léptékét a nagyüzemi háttér függésében tartották, s a nagyüzem és kisüzem szimbiózisaként értékelt szocialista mezőgazdaság nemcsak tudatosan kiaknázták, de ki is zsákmányolta a kistermelőket, miközben elzárta előlük a fejlődés, a bővülés további lehetőségét. Amellett, hogy a háztájiban az utóparaszttok a rendszer számára ingyen ellátták önmagukat, idővel az állam is hasznosítani próbál-

ta termelő erejüket a második gazdaság keretein belül. A szőlő tipikusan az az ágazat volt, mely nehezen gépesíthető, és megművelése még a többi intenzív kultúránál is több kézi munkát, nagyobb energiabefektetést igényelt. A Kádár-korszakban e szőlőparcellák művelésben tartásával az állami borkombinátokat kívánták ellátni alapanyaggal, épp ezért úgy épült fel a rendszer, hogy a nagyüzemek és az állami felvásárlás nélkül ezek a kis szőlőgazdaságok önállóan nem tudtak volna prosperálni. Persze korábban sem működtek önállóan, hiszen paraszti gazdaságok szerves részét képezték, épp ezért kerültek kritikus gazdasági helyzetbe azok felszámolásának megindulásától egészen addig, míg a szocialista mezőgazdaság fel nem ismerte, hogy ezeket a szőlőhegyi kisparcellákat érdemes továbbra is megműveltetni az eredeti tulajdonosokkal. Ezt azonban a területek és az adott mezőgazdasági kultúra törvényszerűségeiből fakadóan továbbra is csak az évszázadok során kialakult művelési mód szerint, azaz kisléptékű egyéni, kézi művelés keretei közt lehetett megvalósítani, mégpedig az ehhez megfelelő tudással bíró emberekkel. A második gazdaságban szőlőtermelés szempontjából sorsdöntő volt az a felismerés, hogy ha a megfelelő kereteket ismét megteremtik, akkor ki tudják egészíteni a kisparcellákon megtermelt árualappal a nagyüzemi keretek közt zajló mennyiségi bortermelést. Az állam a szőlőművelés fellendítése érdekében az 1970-es években még pályázati lehetőségekkel is igyekezett támogatni a szőlőtelepítést, s e lehetőségeket az 1970-es évek közepétől kiterjesztették az állami szőlőültetvényeken túlra, így a szőlőtelepítési, korszerűsítési, építési, meliorációs ártámogatásokat immár a kistermelők, a szövetkezeti tagok, háztáji és saját gazdaságok, az egyéni termelők is megkaphatták (Oláh 2002: 272). Ebből is látható, hogy mekkora szükség volt a háztáji gazdaságokban előállított borra a szovjet borexport kiszolgálásához. Kialakították tehát egy olyan szisztémát a bortermelésben, amelyben a zártkerti kisüzemek olyan részfeladatot láttak el, ami a tulajdonosok számára jövedelmező volt, az állami nagyüzemek pedig háttérrel biztosították a feldolgozáshoz és értékesítéshez. Olvasatomban az állam a szabályozók változtatgatásával, amit még lehetett, igyekezett kiszajtolni ebből a társadalmi rétegből, miután megfosztották termelő eszközeitől, tőkejavaitól. Mindez véleményem szerint a szövetkezetesített parasztság ellehetetlenített anyagi helyzetének, kiszolgáltatottságának, valamint földművelési ismereteinek, boldogulni vágyásának, normáinak és mentalitásának kihasználása volt, s olyan jól sikerült, hogy a hatalmas léptékű nagyüzemi szőlőtelepítések ellenére 1975-ben a magyar szőlőtermelés 54%-át a kisgazdaságok adták (Enyedi 1980: 144). Emellett a zártkertek kialakításával további olyan területeket is be tudtak emelni a második gazdaságba, amelyeket a tévesztatok nem tudtak sem közös művelésbe venni, sem a háztájiba beszámítva a tulajdonosok használatában hagyni, mivel olyan emberek tulajdonában voltak, akik nem lettek tévesztatok. Erdei Ferenc is felhívta a figyelmet a tévesztatok művelésre visszakapott háztáji földjeire és ettől élesen elkülönítve a magántulajdonukban maradó földjeikre vonatkozó problémára, melyet akkoriban elsősorban politikai kérdésként kezeltek (Bali 2005: 158). Véleményem szerint ez a problémát a Kádár-rendszer a zártkertek jogi kategóriájának létrehozásával oldotta fel, párhuzamosan a kisüzem–nagyüzem szimbiózisának kiépítésével, melynek következményeként a háztáji és immár zártkerti termelés létjogosultságot nyert.

Hogy a kisüzem–nagyüzem szimbiózisa állami beavatkozással jött létre és maradt fent, az abból is jó látható, hogy a rendszerváltással együtt a szovjet borexport megszűnésével, majd az Európai Unióhoz való csatlakozással mindez egy pillanat alatt összeomlott. Várható is volt, hisz az európai közös borpiac egész máshol tartott. Az 1960-as évektől az európai bortermelés minőségét és a borpiacot jelentősen befolyásolták az új technológiák és főleg az európai szabályozás. A Római Szerződés (1957) értelmében módosult az összes európai termék, így a bor forgalmazására vonatkozó szabályozás is a közös piac megteremtésével. Sőt, 1962-ben megszületett a közös agrárpolitika (KAP), ami 1964 óta

szabályozza az európai mezőgazdaságon belül a borászat módszereit és az európai borokkal szembeni elvárásokat is. Lényegében a Franciaországban és Olaszországban már működő bortermelési szabályokat, minőségbiztosítási rendszereket terjesztették ki Európa minden országára. Ennek keretei között gyakorlatilag mindent szabályoztak, a művelésben használható vegyszerektől a technológiákon át a címkéig, lehetővé téve az 1960-as évektől a szőlőtermelés és a bor minőségének jelentős javulását. Szemben a borpiac globalizációjával, az európai borminőségi politika a bor átlagos minőségének javítása és a differenciált borkínálat kialakítása érdekében tett lépéseket a különböző fogyasztói rétegek kiszolgálására (Stranieri–Tedeschi 2019: 255–274.) Paradox módon miközben Európa már rég a túltermelési problémákat igyekezett megoldani, Magyarországon a szocializmus utóparasztságának kistermelőit – akik korábban saját önellátásukra termelve egyéni igényeiknek megfelelően és technológiai lehetőségeikhez mérten ugyan, de igyekeztek jó minőségű borokat termelni – épp az 1960-as években szoktatják rá a menyiségi bortermelésre, a *borcsinálásra*, azaz répacukorral és vízzel *megszaporított* borok leadására. Itthon az állam felvásárlási kötelezettséggel tartozott, s a borok átvételének egyetlen szempontja a viszonylag magas, 12,5 % feletti alkoholfok volt. A termelők erre így emlékeznek: *„Mi is jól jártunk, az állam is jól járt, mert eladta az egészséget a Szásának meg az Ivánnak, meg akárkinek. Nekik mindegy volt, csak üssön”* (G. Z. (1946) Hegyszentmárton). *„Az később volt, a Kádár-időkből, mikor volt szesztilalom az oroszoknál, akkor a rengeteg mustot meg a vizet vitték. Azt, azt tőlünk is vitték. A hígított mustot. Egy vödört a kádból, mustot, egy vödört a ciszternából. Ez így működött akkor”* (K. L. (1957) Diósvizsló).

Az állam a kistermelőktől gyakorlatilag az alkoholt vette meg, s leadást az adóztatással is igyekeztek elősegíteni. Akinek 600 négyeszőgölnél nagyobb szőlője volt, annak több bora termelt, mint a család éves fejadagja. A többletre 8 Ft/liter borfogyasztási adót kellett volna fizetnie, akár megtartotta, akár eladta borát, így azonban a tanácsnál elvállalt tételt leadták 13 Ft/liter áron. Ahogy Polgár Zoltán villányi borász fogalmaz, *„ez egy büntető adó volt”* (P. Z. (1950) Villány). Persze az állami felvásárlás kapcsán megjelent egy kettős minőség is a borkészítésben, elkülönül a saját fogyasztásra és a leadásra termelt bor.

„Hétfégi parasztként” a szőlőhegyen

A 20. század második felében zajló deruralizációs folyamatok, a faluról városba történő elvándorlás a szőlőhegyeken is kitapintható, sőt sajátos formában jelenik meg, hiszen a megmaradt szőlők azok számára is lehetőséget adtak paraszti identitástörtevékeik ápolására, akik kényszerűségből – a hortobágyi internálások miatt, vagy „csak” a téesszervezés elől menekülve – elköltöztek és akár munkásként, akár értelmiségiként városi egzisztenciát alakítottak ki. E migrációs folyamatok lenyomatai Hegyszentmárton és Diósvizsló szőlőhegyein különösen jól érzékelhetőek, mivel a szőlők tulajdonosainak jelentős része ormánsági volt, s e térségre nagyfokú elvándorlás volt jellemző. Ennek oka, hogy a térség beleesett az 1950-ben a titói Jugoszláviával való kapcsolat megromlása miatt létrehozott határsávba, mely fokozta a terület egyébként is periférikus jellegét (Bövebben lásd: Kurucz 2023). Az alábbiakban az elvándorlás és a kisüzemi szőlők társadalmi szerepe közötti, eddig kevésbé vizsgált, ám véleményem szerint jelentős kapcsolatra kívánok röviden rávilágítani. A beköltözők számára gyakran a szőlő (volt) az a szalmaszál, ahol amellet, hogy a faluban maradt idősebb szülőknek segítettek, a természettel és a termőfölddel való aktív kapcsolat iránti elemi igényüket kielégíthették, így sokan a városokból hétfévente kijárva akár hosszú évtizedeken át művelték távoli szőlőiket. Erre kívánok utalni a „hétfégi parasztként” elnevezéssel, valamint arra, hogy e szőlősgazdák is

parasztként gondolnak önmagukra. Akár többdiplomás értelmiségiként, hivatalnokként vagy egyetemi tanárként is identitásuk része, hogy parasztként határozzák meg magukat, s szőlőhegyi termelő tevékenységüket paraszti tevékenységnek tartják. Sokan elmesélik, hogy a legutóbbi időkig a szőlőhegyen mindent megtermeltek, veteményest készítettek, paprikát, paradicsomot, zöldséget, krumplit, hagymát illetve gyümölcsöt termesztettek, és ha néha vettek is a boltban ilyesmit, alig tudták megenni, mert a saját annyival jobb minőségű volt. Termelői tevékenységükben a legnagyobb hangsúlyt a szépen rendben tartott szőlő és porta, valamint az önellátásra termelt minőségi ételkészítés kapja. Mindez a Kovách Imre által kialakított kistermelői üzemmódok közül a *szabadidős önellátó* kisüzemmel mutatják a legnagyobb hasonlóságot (Kovách 1988: 98–140). Ellentétben a falvakban maradt és téesszorgozóvá lett tulajdonosokkal, e csoport tagjai szerződéses borleadással csak ritkán foglalkoztak. A szőlő inkább a természetközeli életet, a városi élet ellenpólusát jelentette számukra, paraszti nosztalgiát, és semmiképp sem a szocialista második gazdaság önkiszákmányoló árutermelését. Tevékenységük fontos elemei a természet harmonizáló ereje iránti elemi igény, a természettel való kapcsolat személyes jellege és a növénytermesztésből fakadó alkotó, teremtő tevékenység megélése, mely a paraszti életforma alapvető része. Ez nem más, mint például annak a hétköznapi, mégis örömteli eseménynek a megélése, hogy a mag kikel a földből, a mag apoteózisa. Ezt az érzést nem helyettesítheti egy mecseki kirándulás. E kapcsolat lényege, hogy e kis birtokok tulajdonosainak ott dolguk van, mégpedig közös dolguk a természettel. Sok paraszti származású értelmiség is e zártkerti területeken talált (t) módot a fizikai munka és a termőföld igényes megművelése iránti vágya megélésére, mely önképük szerves részét alkotta. Itt bizonyíthatta önmaga és családja előtt szorgalmát. Számukra a szőlő mint alternatív élettér jelent meg az életükben, ahol hétfégi tevékenységük folytán számos (utó) paraszti norma tovább élése figyelhető meg, mint például az önellátás, az önálló döntés, a szép munka, a családban mint termelési egységben való gondolkodás. Különösen fontossá vált a szőlőhegyi munka az értelmiségi munkakört betöltők számára, hisz egy első generációs paraszti értelmiség normáival az íróasztalnál végzett munka nehezen volt összeegyeztethető, hiszen *„Amiben nem izzadsz meg, az nem munka!”* (M. G. (1980) Pécs). A szőlők hétfégi rekreációs szerepének a kialakulását véleményem szerint segítette az is, hogy bár a parasztság számára a szabadidő mint fogalom nem létezett, interjúim alapján bizonyos értelemben a hagyományos parasztság számára is a szőlők és pincék voltak az aktív pihenés helyszínei. Így a városi egzisztenciát kialakító, a munkaidőn túli szabadidővel rendelkező, de ennek fogalmát valójában nem ismerő paraszti származású városi lakosok számára a szőlők hagyományos mintát adtak a szabadidő eltöltésére. Szabadnapjaikat szőlőhegyi munkával töltötték, s erre a szőlők mint „szolgát igénylő”¹¹, azaz mint minden vegetációs időszakban munkát, elfoglaltságot adó mezőgazdasági területek különösen alkalmasak voltak, ráadásul a pinceépületek lehetőséget adtak a kint alvásra is. Számos interjúalanyom elmesélte, hogy alig várta, hogy hétfégre legyen és mehesse a családdal a szőlőhegyre, és hogy sokszor úgy érezte, anélkül ki sem bírta a városi életet. A földhöz való, származásukból fakadó erős kötődésüket az alábbi interjúrészletek jól példázzák: *„Hát azért, hogy ami családon belül elfogy bor, hát akkor az legyen meg. De szerintem a férjem is, én is imádtunk a szőlőben dolgozni. A metszéstől kezdve a világon mindent meg tudtam csinálni. Én nagyon jól éreztem magam ott kint. Hát szóval énnekem a föld volt az, ami kellett, meg az ilyen munkák. [...] És én mindig olyan jó érzéssel mentem oda ki. Meg mikor láttam azt a végtelent, amerre csak néztem, nem ütközött a szemem semmi falba, elláttunk le Beremendig, meg nyáron, mikor jó idő volt, hát a végtelenségig. [...] Én nagyon szerettem ott kint lenni és az mellett dőgozni. És jó, elfáradtam, mert*

elfáradtam, de az ember kipiheni, és akkor csinálja tovább. Mi ilyent, azt, hogy mennyibe került meg hogy került, ezt nem számoltuk soha. Ez hozzá tartozott az ember életéhez, én kislánykorom óta abban éltem” (B. L.-né (1945) Diósvizlő-Pécs).

A családi örökségként megmaradt szőlőkben találtak lehetőséget arra is, hogy a városi unokáknak átadják természetismeretüket, földszeretetüket: *„Amikor az unokám megszületett, akkor az már lehetett olyan 2–3 éves, mikor kivittük oda először. Mer”* akkor ugye tücsköt fogni, meg ilyen dolgokat. Az állatokkal megismertetni, ezt ugye én, én nagyon akartam, hogy ilyen állatokat megismerjen. Egeret, meg ilyen dolgokat” (B. L.-né (1945) Diósvizlő-Pécs).

A pincék gyakran az egyéni emlékezet helyszíneivé, régi, egy pécsi lakásban csak nehezen tárolható családi tárgyak gyűjtőhelyévé is válhat. Közülük a 6. képen látható ormánsági szökröny emblematikus darab, feltehetően a nagymama egykori menyaszonyi ládája, amitől sajnáltak megválni. A pincék sok esetben számos tárgy második felhasználásának helyszínei, például a faluban eladott szülői ház bútorai, fűtőberendezései általában ide kerültek.

Összefoglalva a „hétfégi parasztok” számára a szőlőhegy és a pincék alternatív életvilágokként lényegében paraszti, sőt akár konkrétan ormánsági identitásuk megalkotott miliói, mementóhelyei, tárgyi emlékeinek raktárai, és az önellátás, a mezőgazdasági termelés gyakorlatának, valamint a természettel való aktív kapcsolatuknak menedékei voltak. Az alábbi fotókon látható szőlőhegyi porták, pincék értelmezésében annak az „elvesztett paraszti életnek” az alternatív helyszínei, melyeket évtizedeken keresztül, vagy akár máig is fenntartottak városi életmódjuk mellett.

13. kép: Pécsi professzor egykori pincéje a szőlőhegyen, Diósvizlő (Fotó: Kurucz Réka, 2020.)

14. kép: Ormánsági szökröny a pince „tisztaszobájában”

15. kép: Kamra a házi készítésű füstölt áru tárolására egy pécsi közigazgató professzor egykori pincéjében a szőlőhegyen, Diósvizlő (Fotó: Kurucz Réka, 2020.)

16. kép: Egy pécsi közigazgató professzor egykori szőlője, háttérben egy kicsi üvegház a szőlőhegyen, Diósvizlő (Fotó: Kurucz Réka, 2020.)

17. kép: A kákicsi születésű, Pécssett élő F. S. (1938) villamosmérnök, főiskolai tanár és neje B. M. (1945) a máig is művelt hegyszentmártoni szőlőjükben, pincéjük előtt 2006-ban (a F. család fotóarchívumából)

Az elszármazottak kötődésének mértékét jól mutatja a hegyszentmártoni szőlőhegyen a 20. század második felében található szőlőtulajdonosok lakhelyeinek áttekintése, mely interjúmat kiegészítendő számszerűsítve láttatja, hogy a „hétvégi parasztok” létszáma nem elhanyagolható. Míg az 1866-os birtokrészteli jegyzőkönyv¹² szerint még csak ke-
rek 30 település szőlőinek adott otthont, addig az 1986-os földkönyv¹³ adatai alapján már 68 település volt érintett a szőlőművelésben Hegyszentmárton szőlőhegyén. A lista elsősorban Péccsel és a környező falvakkal bővült, s az 1980-as évekre a szőlőterületek 18%-át Pécssett élő tulajdonosok birtokolták, ami még a közvetlenül Hegyszentmártonból a szőlőhegyre feljárók 16%-os tulajdoni arányánál is több. A pár százalékot kitevő települések között is sok Pécs környéki falut találunk (Hird, Kővágószőlős, Pellérd, Péccszabolcs, Szentlőrinc stb.). E falvak részletes listáját és a birtokolt területek pontos méretét az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat: A birtokolt szőlőterületek mérete és aránya a szőlőtulajdonosok lakhelye szerint, valamint a tulajdonosok száma lakhelyük szerinti bontásban 1986-ban a hegyszentmártoni szőlőhegyen. A szőlőhegy teljes területe 217,49 hektár, a birtokosok száma: 784 fő és a tsz-területek.

(Forrás: Földkönyv, Szőlőhegy, Hegyszentmárton 1986)

Település neve	Tulajdonosok száma (fő)	Terület (m ²)	%	Település neve	Tulajdonosok száma (fő)	Terület (m ²)	%
1. Pécs	187	391915,9	18,01	35. Drávafook	2	6189	0,28
2. Hegyszentmárton	153	338839,8	15,57	36. Tompa	1	5222	0,24
3. Magyar Állam	-	316248	14,54	37. Baranyahídvég	3	4967	0,22
4. Ismeretlen	-	197751	9,09	38. Garé	2	4789	0,22
5. Vajszló	103	131201	6,03	39. Hírcs	5	4648,6	0,21
6. Bogádmindszent	tsz+46	96140,5	4,42	40. Szava – Vaskapu p.	1	4207	0,19
7. Siklósbodony	40	88772	4,08	41. Magyarmecseke	2	4190	0,19
8. Sellye	40	83567	3,84	42. Magyartelek	1	4056,5	0,18
9. Kórós	26	59808,2	2,47	43. Patacs	2	3969	0,18
10. Adorjás	11	35257	1,62	44. Szaporca	2	3924	0,18
11. Páprád	20	33252	1,52	45. Cún	2	3533	0,16
12. Görcsöny	6	29714,2	1,36	46. Drávapiski	2	3488	0,16
13. Dunaharaszti	9	28544	1,31	47. Pliskó	2	3209	0,14
14. Sámod	12	27619,6	1,27	48. Drávaiványi	2	3169	0,14
15. Harkány	11	23027	1,05	49. Dávod	1	3121	0,14
16. Siklós	11	21600,6	0,99	50. Heves	1	2871	0,13
17. Ózdifalu	3	16648	0,76	51. Kiszentmárton	2	2768	0,12
18. Técsény	4	13840	0,63	52. Lakócsa	1	2645	0,12
19. Szőke	3	12586	0,57	53. Pátka	1	2604	0,11
20. Kledér	1	10504	0,48	54. Szentlőrinc	2	2463	0,11
21. Békéscsaba	1	10443	0,48	55. Felsőszentmárton	1	2449	0,11
22. Csányoszló	4	9541	0,43	56. Majlát puszta	1	2357	0,10
23. Ócsárd	3	9486,5	0,43	57. Palkonya	1	2340	0,10
24. Tengeri	4	9460,7	0,43	58. Páka	1	2257	0,10
25. Babarcszölős	5	9267	0,42	59. Nagyharsány	2	2131	0,09
26. Diósvizlő	4	9122	0,41	60. Péccszabolcs	2	1962	0,09
27. Zaláta	6	9004	0,41	61. Kémes	2	1762	0,08
28. Baksa	tsz	8983	0,41	62. Pellérd	1	1408	0,06
29. Vejti	tsz+1	8832	0,40	63. Kanada	1	1270	0,05
30. Kővágószőlős	4	8041	0,37	64. Baja	1	988	0,04
31. Márfa	5	7932	0,36	65. Szigetvár	1	869	0,03
32. Okorág	3	7594	0,34	66. Mohács	2	698	0,03
33. Kákics	4	6485	0,29	67. Székesfehérvár	1	605	0,02
34. Budapest	4	6456	0,29	68. Hird	1	320	0,01

A teljesebb kép kedvéért meg kell jegyezni, hogy a paraszti örökségként megmaradó és idővel zártkertté minősített szőlők mellett a Kádár-korszak során a zártkerti területek fokozatosan az egyik legfontosabb élettérre váltak, számuk, kiterjedtségük és a tulajdonosaik létszáma folyamatosan emelkedett, 1986-ban az ország 3100 településében jött létre zártkerti zóna, közel 40.000 hektárnyi területen¹⁴. E hobbikerteket inkább a városok közelében hozták létre, mintsem a 30–40 kilométerre lévő szőlőhegyeken, amik távoli elhelyezkedésük miatt nem mobilizáltak olyan mértékben a városi lakosságot, de kutatási területemen arra is akadt példa, hogy az 1970-es években – amikor zártkertté nyilvánították a területeket és egy kis léptékű termőföldforgalom megindulhatott – Pécsről, Komlórról érkező bányászok vásárolták meg az immár eladható szőlőket. Elsősorban úgy kerültek e szőlőhegyekre, hogy a városokban élő paraszti származású kollégáik, barátaik pincéibe kilátogatva megtetszett nekik ez a lehetőség, valamint mert sok a városba költöző paraszt család kezdte feladni az ingázást és igyekezett (végre) eladni szőlőjét. A bányászok – szőlőhegyenként legalább 20 család – e területeket elsősorban hobbiteleknek vásárolták, rekreációs céllal. Motiválta őket a szőlőhegyek tiszta levegője, ami jót tett a szilikózis gyötörte tüdejüknek. Mivel jól kerestek a Pécs környéki bányákban, az kiutazás költségét – egészen a rendszerváltásig – nem volt gond kifizetniük.

Bár időben párhuzamosan és térben mozaikosan léteztek e különböző funkciójú zártkerti szőlők egymás mellett, hangsúlyoznom kell, hogy a bekezdés fő témáját adó, paraszti örökségként megmaradó, a városba beköltöző, és onnan visszajárva a szőlőt továbbra is művelő tulajdonosok számára a területek egész mást jelentettek, mint azok számára, akik a kiskert mozgalom keretében, gazdasági megfontolásból vagy szabadidős céllal újonnan hétvégi telket, hobbikertet vásároltak a szőlőhegyeken vagy másutt. Míg a tulajdonosok számára érzelmileg más jelentett, addig a Kádár-rendszer ezt a kiskertmozgalmat azonos céllal támogatta. Ahogy André Czegledy írja, a rendszer nyilvánvaló érdeke volt, hogy a munkások hétvégeként a kertben dolgozgassanak, ahelyett, hogy innának vagy netalán politikai szervezkedést folytatnának. Emellett az emberek ellátását is megkönnyítette a kisüzemi mezőgazdasági termelés, hisz az így megtermelt élelmiszert nem kellett előállítani és eljuttatni a fogyasztókhoz a Magyar Népköztársaságnak. A kádári alku egyik lényege a háztáji termelés legalizálása volt. Nem meglepő tehát, hogy a vidékiek területeivel párhuzamosan a korszakban létrejött a városi lakosok által működtetett kisüzemi mezőgazdasági forma, a hobbitelek, melyet szintén a lakosság szociális helyzetének javítására, a mezőgazdasági többlettermelésre, lényegében az önellátás érdekében támogattak a hatóságok. Bár e hobbitelek nem csak a szocialista vagy posztoszocialista országok kiváltságai, ezekben az országokban merőben eltérő társadalmi háttérrel rendelkeztek. Czegledy fontos meglátása, hogy e zártkertek akár hobbikertként, akár utóparaszti örökségként jelennek meg, lényegi tulajdonságuk, hogy a termelés, fogyasztás, reprezentáció és társadalmi csere sajátos kulturális hagyományai kötődnek hozzájuk, amelyek akár ma is fellelhetőek. Ez egy olyan tér és térhasználati mód, amely megerősíti a rokonok, a barátok és az ismerősök közötti kapcsolatokat sorát, erősíti a generációk közötti kapcsolatokat, és kapcsolatot teremt a vidéki és városi terek között, átfogja a kor, nem és társadalmi osztályok közti különbségeket. Ennek következtében az önellátás nemcsak gazdasági tevékenységként, hanem létfontosságú társadalmi „ragasztóként” is létezik. Ezek a társadalmi kapcsolatok sokkal kevésbé terjedtek el Nyugat-Európában, ahol a folyamatos jólét és a kifinomult márkafogyasztás együttesen kiszorította az önellátás iránti igényt. Az államszocializmus azonban – a tervgazdaság hiányosságaiából fakadó nélkülözések áthidalására, illetve a bürokrácia megkerülésére – megerősítette ezt a kulturális gyakorlatot, mely, bár megváltozott mértékben, de helyenként máig él. A posztoszocialista Közép- és Kelet-Európa nagy részén az önellátás társadalmi viszonyai érvényben maradtak a legutóbbi időkig, igaz, már nem a gazdasági viszonyok, hanem a termelés társadalmi és kulturális dimenziói éltetik és kötik össze a fogyasztás és csere összetett mintázatait (Czegledy 2002).

Szőlőhegy és hétköznapi ellenállás, avagy a kisember jó bora

James C. Scott a *hétköznapi ellenállás* fogalmát vezette be a diktatúrával szembeni olyan ellenállás leírására, amelyben nem a rendszer megdöntése volt a cél, hanem annak kijátszása a túlélés, az identitásőrzés, a korábbi életforma megtartása érdekében (Scott 1985., Bögre 2019: 5). Az effajta ellenállásnak a lényege nem az állam, vagy egyéb elnyomó rendszer megdöntése vagy akár csak megváltoztatása, hanem az egyének saját szükségleteinek biztosítására történő működtetése, akár kijátszása volt (Scott 1996: 23–24, 109–130). Majtényi György a Kádár-rendszer társadalmi folyamatainak értelmezésére többek között a göttingeni történész, Alf Lüdtke (Lüdtke 1993) munkásságához köthető *Eigensinn, ön-fejűség* fogalmát használja, amely a legnagyobb hatású elmélet, amelyet német társadalomtörténészek a diktatúrák legitimitációjáról, illetve e rezsimekben

az egyéni cselekedetek hatásáról, a cselekvő egyén történelemformáló szerepének jelentőségéről alkottak a mindennapok történetének leírására. Ez a magyarra nehezen lefordítható szó valamiféle önállóságot, függetlenséget jelent ugyan, de nem a szabad ember szabad akaratát, hanem az uralom különböző formáihoz alkalmazkodni képes és mindenkor alkalmazkodó állampolgárokét, akik elsősorban saját közvetlen érdekeiket szem előtt tartva próbálnak boldogulni, míg a történelem zajlik a fejük felett (Majtényi 2015: 107). Az *Eigensinn* fogalma az államszocializmusról érkező történészek műveiben tágabb értelmet kapott, s az egyéni magatartásformák teljességét kezdte jelenteni, ami a politikai rendszernek való behódolástól kezdve a rendszerrel való teljes szembefordulásig bármilyen formában megnyilvánulhat. Az ember eredendően hajlamos arra, hogy mindig a gyengébb ellenállás irányába mozduljon el, és saját személyiségét az uralom formáihoz alkalmazkodva teljesítse ki, amelyből kirajzolódik az *önfejűség*, az a mód, ahogyan a kisember saját életstratégiáit (ki)alakítja (Majtényi 2001: 249–250). A kollektivizálás kényszerű új életmódra kényszerítette az agrártársadalmat, melyben a passzív, alkalmazkodó ellenállási formák jelentős szerephez jutottak (Ö. Kovács 2012: 402–404). Kutatásaim alapján úgy vélem, a kutatásaim fókuszában álló kisüzemi szőlőművelés „rendszeren kívül maradásra” társadalmi és fizikai értelemben is lehetőséget biztosított tulajdonosai számára a szocializmus évtizedeiben egy önálló gazdasági és kulturális ellenvilág megteremtésére, ahol mintegy az „állandóság szigetein”, mint valamiféle párhuzamos dimenzióban látens módon tovább élhettek a korábbi életforma, társadalmi berendezkedés és kapcsolatrendszer töredékei. Ez persze nem azt jelenti, hogy kizárólag a szőlőhegyek lettek volna ennek a fajta ellenállásnak, túlélésnek vagy alkalmazkodásnak a fórumai, vagy, hogy mindenki számára azok lettek volna, de tény, hogy hagyományos térbeli, gazdasági és társadalmi helyzetük alapján különösen alkalmasak voltak erre.

A szocializmus évtizedeiben – a Villányi borvidéken legalábbis – a hétköznapi ellenállás egy lehetséges formájaként értelmezhető a minőségi háztáji bortermelés is. A saját szőlő művelése, a szőlőbéli munka és időtöltés, saját boruk kínálása és fogyasztása és a minőségi borkészítésen keresztül való önkifejezés különösképp szimbolizálta a szabadságot és önállóságot, elsősorban a férfiak számára. A kispincék falán máig megtalálhatóak az ezeket a borokat méltató borversenyek oklevelei. Tény, hogy a szocialista boripar egy meghatározott minőség fölé nem emelte borait. A kereskedelembe vásárolható borok az 1982. évi minisztériumi vizsgálat szerint szinte kivétel nélkül manipulált borok voltak, amelyeknek egyetlen minőségi mutatója az alkoholtartalom volt és a használatos elnevezések (pl. bikavér, kadarka, ezerjő) a bennük lévő alapanyagra tekintettel csupán formaiak voltak (Ö. Kovács 2021: 81). Miután 1949-ben a borkereskedelmet államosították, és az immár állami kocsmákban vagy a boltokban a szocialista nagyüzemek által előállított borokat lehetett megvásárolni, ezután a kommunizmus éveiben igazán magas minőségű borokat kispincéknél lehetett csak beszerezni, vagy legalább fogyasztani, amennyiben a gazda igényes volt boraira. A borkészítésben megbúvó meritokrácia fontos eleme volt a rendszer elleni látens lázadásnak is. Hisz a bor „nem hazudott”, az ital minősége alapján a termelő valós teljesítménye pontosan leszűrhető volt, főleg az adott korszak kisüzemi keretek közt készült borai esetén. Különös jelentőséget kapott mindez egy olyan élethelyzetben, amikor a korábban valid értékeket megkérdőjelezték, a legjobban gazdálkodó nagygazdákat kriminalizálták, esetleg hortobágyi internálással eltávolították a falu éléről. Ez a borkészítés nem a tömegtermelésről, hanem az adott körülmények közötti lehető legmagasabb minőségű borok előállításáról szólt, melynek egy részét talán eladták, de még az sem biztos. Interjúim tanulsága, hogy a kistermelők még a 2010-es években is elképzelhetetlennek tartották, hogy ne a saját borukat igyák, azt pedig, hogy annak milyenek kell lenni, mindenki saját maga döntötte el. A magas minőségű borok készítésében

volt valamiféle szabad, titkos ellenállás is egyben, kispincéjében mindenki olyan bort termelt, amilyet akart. Hagyományos ismeretei – tudásfolytonossága – alapján akár jobbat, sőt sokkal jobbat, mint amilyet a szocialista boripar forgalomba hozott. „*En amilyen bort szerettek, azt megcsinálom magamnak*” (Sz. P. L. (1934) Túrony) mondta a téma kapcsán egy túronyi kulák család leszármazottja. Értelmezésemben ez a mondat ugyanazt azt elvet fogalmazza meg, mikor Kakas József átányi parasztember így nyilatkozott a néprajzkutatóknak, „*Az én kenyérem abból a búzából van, amit én vetettem*”, melyet Fél Edit és Hofer Tamás az önellátásból fakadó függetlenség elérésének paraszti ideáljaként értelmezett (Fél–Hofer 1997: 474–475). Ez az ideál a kisüzemi borkészítés kapcsán is tovább élhetett: „*Soha nem vett bort, az ő bora az az ő bora, azt szerette inni*” (H.-né P. Á. (1968), Diósvizsló). Ezt a bort értem a kisember jó bora alatt. Mindenki számára a saját munkája eredményeképp megszülető bor (volt) a legjobb, mely egyben olyan megfoghatatlan ellenvilágot, függetlenséget, szabadságot, rendszeren kívülséget és önkifejezési lehetőséget adott a pincék rejtekében, melyre a szocializmus ideológiáinak nem volt lényegi ráhatása. Ahogy az egyik kistermelő fogalmazott: „*Nekem nem parancsol senki, csak a Jóisten!*” (K. S. (1932) Túrony). Véleményem szerint ez a „csak azért is” elven működő minőségi bort előállító kisüzemi szőlőhegyi életvilág az, amelyből a villányi sikertörténet a rendszerváltással útjára indult. Ezt az állításomat erősíti meg Szigeti Évának *A villányi Ötök* (2004) című tanulmánya is, melyben annak az öt nagy villányi borásznak az élettörténetét elemzi, akik sikeres vállalkozásaik tekintetében úttörők voltak a borvidékén 1989 után. Bortermelésük előzményeiről így ír: „*Mindannyiukat megérintette a történelem szele: svábként vagy kulákként kitelepített, internált családokból valók, s szüleik a későbbiekben igyekeznek visszatérni oda, ahonnan a Rákosi-érában menniük kellett. Mind az öten „protovállalkozók”, akik már a szocializmus alatt is borászkoznak, az ebből befolyt pénz termeli meg a lehetőségét a házépítésnek, kocsvásárlásnak, nyugati utazásoknak*” (Szigeti 2004: 167). Befutott vállalkozókként boraik márkásítása során, ha csak lehet, visszanyúltak a szocializmus előtti, helyi kistermelői gyökereikhez, és a többgenerációs termelői múltat mint a személyes garancia alapját szintén szívesen használták (Bakics 2004: 234–236). Ugyanakkor épp a kistermelőkről írva fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy ez a magas minőség a borvidék bármely kispincéjében megjelenhetett, sőt, az egyre fogyatkozó számú kispincék rejtekében megjelenhet akár ma napig is. Egyik beszélgetőtársam így emlékszik vissza: „*...de lényeg mégis ott van, hogy igen, mi ezt a mércét nagyon magasra tettük, igyekeztünk baromi magasra tenni. Mi több, igazából nem is az a lényeg, hogy mi ezt magasra tettük, hanem az, hogy mi már ezt akkor magasra tettük, amikor senki sem gondolta, hogy ezt a mércét ilyen magasra is lehet tenni. És persze teljesen nyilvánvaló, hogy miután megérett a helyzet arra, hogy a nagyok rálépjenek erre a magas minőségre, ezt meg is tették. Most nyilván a méretekből adódó lehetőségek messze túlszárnyalták már azokat a teljesítményeket, amiket mi elértünk. Ugyanakkor azt kell mondjam, hogy ezt a fajta minőséget, amit ma már minden borászat igyekszik megcélozni, ezt mi akkor már megcsináltuk. Ezt mi megcsináltuk 1980-85-ben*” (Dr. K. S. (1955) Túrony-Pécs).

A jó minőségi bor több további lehetőséget is megnyitott a termelők előtt, különösen, ha megfelelő vendéglátási képességekkel rendelkeztek. Minőségi („háztáji”) borral – legalábbis kutatási területemen – a Kádár-korban sok dolgot el lehetett intézni, vagy egyes hiánycikkekét könnyebben meg lehetett szerezni a hiánygazdaság időszakában. Gyakorlatilag a bor reciprocitásában betöltött hagyományos szerepének megváltozott formában való tovább éléséről beszélhetünk, amit interjúalanyaim így fogalmaztak meg: „*A bor volt a keményvaluta! [...] Borral lehetett elintézni mindent! [...] Többet ért, mint a pénz!* [...] *Ha valamire szükséged volt, és adtál valakinek száz forintot, le se szartak érte. Ha a száz forint – mert akkor húsz forint volt az ára egy liter bornak – ha adtál valakinek öt liter bort, az is*

száz forint volt, de akkor kinyalták a seggedet” (Dr. K. S. (1955) Túrony-Pécs) Jávor Kata Zsombón szintén a bor reciprocitásában betöltött hagyományos szerepének megváltozását, a korábban a jóindulat megszerzésének elengedhetetlen eszközeként megjelenő saját bor szerepének átalakulását írja le. A segítség viszonzásaként való kínálás megmaradását, a bor fizetőeszközként való további használatát szintén tapasztalja. A bor hagyományosan társadalmi-gazdasági előnyök megszerzésének is az eszköze volt, valamint a hivatalos emberek felé a lekenyerezés szerepét töltötte be (Jávor 2006: 240–242.) Olvasatomban ez a gyakorlat élt és fejlődött tovább a szőlőhegyen, idomulva a körülményekhez. Az ez irányú felhasználhatóság új határainak meghúzásában az adott házi bor minőségének véleményem szerint fontos szerepe lehetett. Minden bizonnyal a jó bornak is köszönhető, hogy – legalábbis a Villányi borvidék esetében – azt a bizonyos fehér asztalt, ami mellett mai szóval élve informális lobbivédelemmel lehetett folytatni, szinte kivétel nélkül a szőlőbéli kispincékben terítették meg. Napjainkban „lobbipartinak” nevezhetnénk ezeket az alkalmakat. A pincék az 1970–80-as években a fontos gazdasági és társadalmi szereplők (téveszelnökök, különböző állami vállalatok és cégek vezetői, a téveszövetség, a rendőrség, a párbizottság képviselői, tanácselnök, téveszelnök, megyei vezetők stb.) és a kisemberek, helyi téveszvezetők, falusi lakosok közös terei voltak. A kisebb-nagyobb rangú pártfunkcionáriusok és a helyi lakosok itt személyes nexusba tudtak kerülni egymással, ami nem csak a kisemberek számára volt fontos, hanem a döntéshozó hivatali apparátus számára is, hisz itt gyűjtöttek be olyan információkat, amikhez máshol nem juthattak volna hozzá. Kvázi lemonitorozták a társadalom résztvevőinek problémáit, a kisemberek pedig előre tudták mozdítani folyó ügyeik alakulását. A személyes célok közül is mindig megoldódott valami ezeken a fórumokon, de az elmesélések szerint leginkább annak ügyében tudtak tájékozódni, hogy a szövetkezeteknek milyen kilátásai vannak a közelebbi vagy távolabbi jövőt illetően. A téveszek vezetői a társadalmi kapcsolatok személyessé válásával, jó benyomást téve a döntéshozókra, elő tudták segíteni saját szövetkezetük stb. támogatását. Egyik beszélgetőtársam így fogalmazott: „*Ez egy irányított rendszer volt, itt mindent felülről irányítottak és ebben a felülről irányított rendszerben néha meg kellett szerezni a jóindulatot*” (Dr. K. S. (1955) Túrony-Pécs). Mindez a helyi lakosság érdekeit is szolgálta, hiszen, ha a helyi tévesznek jól mentek a dolgai, akkor abból a közösségnek is haszna volt. A túronyi szőlőhegyen például a szalántai tévesz egyik vezető pozícióban lévő munkatársának pincéjében – aki az 1973-ban nagyobb szőlőt eltelepítő borosgazdák egyike – egészen magas beosztású emberek is megfordultak. K. M. (1927–1993), aki többek között a Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztálya Vizsgálati Osztályának (BM II/8. Osztály) egykori vezetője volt és egyben szenvedélyes kártyás, jelentős összegekben játszott a túronyi szőlőhegyen. A szíves vendéglátás nyilván nem maradt viszonzatlan. Ezekon a fórumokon elsősorban a problémák felvetése, megvitatása, egy döntés előkészítése zajlott: „*Itt elsősorban a saját ügyeik intézése volt a cél. A saját alatt nem csak a személyes ügyeiket, hanem elsősorban a közösségük, munkahelyük ügyeit újítják egyengették*” (Dr. K. S. (1955) Túrony-Pécs). A gazdaságok előremozdítása mellett a hétköznapi emberek kisebb-nagyobb problémáinak elsimítására (gyorshajtás, ittas vezetés, orvvadászat) is lehetőséget adott ez a fórum. Ez a gyakorlat lényegében informális találkozási lehetőség volt a különböző szintű vezetők és a hétköznapi emberek között, amihez az arra alkalmas személyek kvázi helyet adtak takaros kis pincéjükben és alkalmat biztosítottak egy-egy pincepörkölt ürügyén: „*Olyan emberek pincéjében zajlott mindez, akikben megvolt a vendéglátási képesség. Akik anyagilag is győzték, eszközzel is győzték, pincéjük is volt, társaságuk is volt, meg tudtak szervezni egy összejövetelt és el is jöttek a meghívottak – mert akárhová nem mentek el – és jó bora is volt. Aki mint borász, mint szakács egyaránt értékelhető tudott nyújtani és elég értelmes volt, hogy ezt megfe-*

lelően le tudja bonyolítani. Ez is egy olyan fórum volt, ahol azok verődtek össze, akik számítottak egy közösségben. A jobb társaság verődött itt össze. Pártemberek is benne voltak ebben, ők is beszálltak, de nem a pártkapcsolatok építése volt a lényege, hanem hogy az élet mindennapi dolgait gurítsák előre és ehhez azokat gyűjtötték össze, akik ebben segítségükre lehettek bizonyos szituációkban” (Dr. K. S. (1955) Túrony-Pécs). A leírt események kapcsán a jó minőségű bor jelentőségére több beszélgetőtársam is felhívta figyelmemet: „Borászat szempontjából is megfelelő teljesítményt kellett nyújtani. Nem lehet ócska bort adni ajándékba, ócska bor mellé nem lehet senkit leültetni az asztalhoz, vagy legalábbis bizonyos körökben nem volt szokás” (Dr. K. S. (1955) Túrony-Pécs). Természetesen, ha valaki jót evett, jót ivott, és ott megismert embereket, akik jó benyomást tettek rá, utána, például az építési engedélyről szóló kérvényük elbírálásnál számítottak ezek a személyes ismeretségek. A hiánygazdálkodás világában a személyes kapcsolatok (boron keresztül való) gondos ápolása különösen fontos volt, hisz számított, hogy a kínálat egyáltalán kihez jut el. Túrony esetében teljes képet kaptam arról, hogy kiknek a pincéiben zajlottak ilyen találkozók: „Nálunk [a K. család pincéjében – a szerző], a Cs. pincéjében, T. L. pincéjében, Sz. pincéjében” (Dr. K. S. (1955) Túrony-Pécs). Ezzel interjúalanyom felsorolta azt a négy szőlősgazdát, akik 1973-ban, a szőlőterületek zártkertté nyilvánítása és a kisüzem-nagyüzem szimbiózisa révén működő szerződéses borleadás megindulása után jelentősebb léptékű, 1,5 hektárnyi kordonos szőlővel bírtak a szőlőhegyen, és akik tevékenysége a státuszkontinuitás fogalmával írható le (Kovách 1988). Olyan ambiciózus gazdák voltak ők, akik a szőlőművelés terén megnyíló lehetőséget egyrészt gazdasági érvényesülésre használták, másrészt a falu társadalmában családjuk által korábban betöltött szerepet igyekeztek megvalósítani a szőlőhegyen. Ahogy már korábban is írtam, szinte mind helyi középparaszt családok tagjai voltak, és már a jelentősebb szőlőtelepítések előtt is betöltötték ezt a társadalmi szerepet, amelyre nem mindenki volt alkalmas: „...hát nyilván ezt az tudta csinálni, akibe volt annyi kurázi, hogy ezt egyáltalán bevállalta. Volt hozzá megfelelő habitusa, karaktere. Fel mert, és fel tudott lépni. Azt lássuk be, hogy többnyire volt nagygazdák, törekvő emberek, akikben megvolt az a személyes képesség, hogy próbáltak társadalmi szerepet vállalni korábban is. A családjukban is voltak erre példák, akik hangadók voltak a korábbi faluközösségekben, például presbiterek, kurátorok, erdő birtokossági választott tisztviselők, egyebek voltak. Minden közösségben megvannak azok az emberek, akik a társaság központjai. Ez nem egy választott pozíció, hanem akiket követtek a többiek. Nagyon közösségi emberek voltak” (Dr. K. S. (1955) Túrony-Pécs). Ezeknek az alkalmaknak az apropója, sőt részben célja az volt, hogy szerettek volna egy jót enni, inni, nótázni, csak épp közben sok minden elhangzott. Lényegében azokat az emberi kapcsolatokat építették ki, aminek jelentősége lehetett a jövő alakításának szempontjából, mind a téeszek, mind az egyének boldogulása szintjén. Mindebben a bor nyilván oldotta a hangulatot és a társadalmi különbségeket, segítette a kötetlenebb kommunikációt. Biztosan más fórumai is voltak ennek az informális információátadásnak a szocializmus évtizedeiben, de kutatási területemen a szőlőhegyi kispincék mindenképpen kiemelt szerepet tölthettek be a rendszer és a kisemberek közti diszkrét párbeszédben. Tény, hogy e periférikus elhelyezkedésű szőlőhegyi pincék bizalmas találkozásokra, bizalmas dolgok megbeszélésére tipikusan alkalmas helyek voltak. A szőlőhegyek és a bor szerepét a szocializmus éveiben egyik beszélgetőtársam így foglalta össze: „Vagy a pincében lehetett elfogyasztani, odajöttek inni, vagy elvitted nekik, de a lényeg ugyanaz volt. Hát és mondom, tehát én emlékszem erre gyerekkoromban, tehát mindent a hegyen intéztek. Mindent. Tehát a téeszben megvolt a formalitás, tehát a zárszámadás meg a vezetőség, meg mit tudom én. Tehát intézték nyilván hozzáértő agráros emberek intézték a gazdálkodást, de a döntések, az érdemi megbeszélések, az érdemi döntések, mind a pincékben születtek” (Dr. K. S. (1955) Túrony-Pécs).

A szőlőhegyi pincék tehát a szocializmus évtizedeiben a rendszerrel való együttműködés alternatív tereiként is meghatározóak voltak, vagy legalábbis lehettek a tulajdonosok, a kisemberek életében. Ezt a szőlőhegyek periférikus helyzete tette lehetővé, ami természetesen nem azt jelentette, hogy az ott zajló események a párt számára láthatatlanok lettek volna, inkább csak a közösség szeme előtt maradtak rejtve. Mindezek alapja kulturálisan meghatározott volt, a hagyományban gyökerezett több értelemben is, ám idomult az új körülményekhez. Ezek a gazdák korábban is megszokták, hogy bort termeltek, amelynek egy részével kereskedtek, más részét pedig paraszti gazdaságuk (napszámosaik, harmadosaik, kalákában segítők) ellátására, társadalmi és gazdasági kapcsolataik ápolására használták. Ez a gyakorlat hagyományosan sem állt tehát tőlük távol, csak épp új keretek között alkalmazták a bort érdekeik érvényesítésére törekedve. Ahogy korábban megszokták, hogy bort állítottak elő, bort adtak el, bort ajándékoztak protokolláris és egyéb céllal, úgy továbbra is ezt az „eszközt” használták mindenütt, ahol működött. A kommunista diktatúra által szétrombolt faluközösségek potens emberei a szőlőhegyen képvisel(het)ték településük érdekeit, hiszen, bár a rendszer erre nem hatalmazta fel őket, mégiscsak ők voltak alkalmasak erre a feladatra.

Sokatmondó, és a kisüzemi szőlők és minőségi bortermelés szerepének hirtelen megváltozására utal, hogy beszélgetőtársaim emlékei szerint ezek a „lobbi pincézések” a rendszerváltással gyakorlatilag szinte egy csapásra megszűntek. Azóta a helyi érdekeket más módon kell érvényesíteni. Persze a rendszerváltás utáni új társadalmi és gazdasági kihívások sora teljes más gazdasági helyzetbe és ezáltal társadalmi szerepbe helyezte a kistermelőket, s döntés elé állította a Villányi borvidék valamennyi szőlő- és bortermelőjét.

4. Összefoglalás

Tanulmányomban arra kívántam rávilágítani, hogy a kollektivizálásból kimaradó szőlőhegyi kisparcellák a Villányi borvidék nyugati felén milyen gazdasági és azzal szorosan összefüggő társadalmi szerepet tölthettek be a szocializmus évtizedeiben tulajdonosaik számára, s hogy mindennek megértésében és feltárásában a Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztályának fotói milyen szerepet tölthettek be kutatásaim során. Igyekeztem részletes képet adni arról, hogy e képek, egyrészt forrásokként és kordokumentumokként, másrészt főleg a terepre való visszajuttatásukkal milyen módon voltak segítségemre a kutatási kérdések megtalálásának folyamatában, s hogy a Zentai János által lefotózott pincefeliratok megismerése során a „sorok között olvasva” milyen társadalmi és gazdasági összefüggések fedezhetőek fel azok hátterében.

Kutatásaim alapján a kézi művelésű kisparcellás szőlők a szocializmus évtizedeiben egészen a rendszerváltásig konzerválták azt a hagyományos tájszerkezetet, életmód- és mentalitástörödeléket, társadalmi kapcsolatokat, amelyek a tulajdonosokat a 20. század első felében jellemezték. Mint a tudás- és tulajdonfolytonosság helyszínei, az állandóság szigetei, alternatív térként lehetőséget adtak az erőszakos paraszttalanítás (Kovách 1997, 2003a, 2003b, 2012.; Harcsa 2000) során a paraszti, parasztpolgári identitástörödelék megőrzésére, tovább élésére akár a falvakban maradó, akár a városokba költöző tulajdonosok számára egyaránt.

A szocializmus évtizedeiben a kisüzemi szőlőművelés, borkészítés, szőlőbeli munka és időtöltés, de főleg saját boruk kínálása és fogyasztása erősen szimbolizálta a szabadságot és az önállóságot a borosgazdák számára. Mindehhez a Kádár-korszak idején gazdasági értelemben is létjogosultságot adott az a tény, hogy a kezdeti korlátozások után a háztáji keretek között zajló szőlő- és bortermelés és szerződéses borleadás jól jövedelmező kiegészítő kereset volt, ezáltal a státuszkontinuitás megvalósításának lehetősé-

gét kínálta. Az elbeszélések alapján a kisparcellás szőlők menedékében megmaradó életvilág a kommunista diktatúrában valóban ellenvilág volt, a racionalitás, a tudás és a kitartás ellenvilága politikai, kulturális, és gazdasági értelemben egyaránt. A szőlőhegyi pincék a szocializmus évtizedeiben a rendszerrel való együttműködés alternatív tereként is meghatározóak voltak, vagy legalábbis lehettek a tulajdonosok, a kisemberek életében, amit szintén a szőlőhegyek periférikus helyzete és az ott megbúvó minőségi bortermelés tett lehetővé.

A bármilyen okból elvándorló, városba költöző tulajdonosok számára a megmaradó családi szőlő volt az a fizikai és társadalmi tér, ahol a termőföldhöz és a mezőgazdasági munkához, vagy egyáltalán a fizikai munkához, a természethez való különböző fokú kötődésüket megélhették, valamint lehetőséget teremtett az elvesztett faluközösséggel és az egymással való kapcsolattartásra. A szőlőhegyek mintegy köztes állomás szerepét tölthették és töltötték is be sok esetben a felszámolt parasztság régi és új lakhelye között, nemcsak fizikai, de érzelmi értelemben is, s mindez a kispincék tárgyi világában is tetten érhető.

A tájszerkezetben és a birtokosok személyében is jelentős változás hoztak 1989 utáni események, amikor a törvényi szabályozás megváltozása lehetővé tette, hogy magánemberek, vállalkozók nagy területeket birtokolhassanak, így megindulhatott a birtokkoncentráció ezeken a mezőgazdasági területeken is. Ahogy Illés Péter megfogalmazza, az apróparcellás (utó)paraszti szőlőhegyek átalakulása igen érzékeltesen magán viseli a vidék politikai rendszerváltás (1989/90) utáni társadalmi-kulturális átalakulását (Illés 2017: 11). A vizsgált szőlőhegyeken a gazdasági lehetőségek megváltozásával és az 1930–40-es években született generáció, azaz az egykor önállóan gazdálkodó, majd tsz-dolgozóvá lett utóparasztok kiöregedésével folyamatosan szűnnek meg a kisparcellák, amelyek az azokat fenntartó és művelő társadalmi bázis nélkül működésképtelenek. A kisüzemi szőlőterületek egyébként is a gazdaságilag veszteséges kategóriába esnek napjainkban, így egyre többen döntöttek és döntenek a művelésük felhagyása mellett. Az 1989-es rendszerváltás után meginduló és napjainkban is zajló értékrendváltás következményeként megváltozott a termőföldhöz való viszony, a szőlőbirtok tulajdonlásának értéke és a megélhetésben betöltött szerepe is. Egyre több kistermelő hagy fel a szőlőműveléssel, jelenleg a Villányi borvidék értékes területein számtalan elhanyagolt terület és pince várja, hogy egy befektető, vállalkozó felvásárolja azokat, hiszen a törvényi szabályozás ezt 1989 óta lehetővé teszi. A nagytáblák kialakítása törvényszerűen az mozaikos apróparcellák megszüntetésével, a kispincék lebontásával jár, mely alapvetően változtatja meg a szőlőhegyek képét. A meredekebb területeket gyakran visszafoglalja az erdő. Bár a szőlőművelés az egyik legkésőbb és legkevésbé gépesített mezőgazdasági ágazat, e téren a közelmúltban mégis olyan változások történtek, melyek jelentősen csökkentették az egyes művelési folyamatok kézimunka igényét, amely szintén a nagyobb ültetvények irányába alakítja át a birtokszerkezetet. A legmeghatározóbbnak azonban azt látom, hogy az apróparcellákat működtető társadalmi bázis gyakorlatilag megszűnik a kistermelő hobbi borászok kiöregedésével. A rendszerváltás óta folyamatos az apróparcellák felvásárlása és összevonása a Villányi borvidék azon területein is, amelyek a rendszerváltásig a kisparcellás tájszerkezet és a hozzá kapcsolódó társadalmi kapcsolatrendszer menedékeként szolgáltak. Ez a folyamat a szőlőhegyek elidegenedésével, elszemélytelenedésével jár, ami a mezőgazdasági területek jó részén már jóval korábban, lényegében a kollektivizálással lezajlott.

Jelenleg az általam vizsgált, egykori jobbágy-paraszti szőlőhegyeken egy hagyományos, többszáz éves birtokstruktúra megszűnését és teljes átalakulási folyamatát tapasztalhatjuk, mely véleményem szerint lassan befejeződik. Mindez a 20. században lezajló, jelentős gazdasági és társadalmi változásoknak, a paraszti kultúra felbomlásának és

18. kép: Felhagyott kordonos művelésű szőlő, Túrnyó
(Fotó: Kurucz Réka, 2021.)

19. kép: Nagyüzemi szőlőtáblák, Hegyszentmárton
(Fotó: Brém Zsolt, drónfelvétel, 2019.)

funkcionális átrendeződésének késleltetett következménye (is), mely ugyan némi fáziskéssel, de idővel az évszázadokon át *reliktum* területekként működő kisparcellás szőlőhegyeken is bekövetkezett. A jelen nagybirtokot preferáló gazdasági környezete az egykori kisparaszti apróparcellás szőlőhegyek sosem látott átalakulását eredményezi.

Jegyzetek

- 1 A kiállítás előzményének tekinthető, hogy Körösparti András felhívta a figyelmemet a pécsi Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztályának fotótárára (ekkor még nem dolgoztam a múzeumban), amikor a térségben néprajzi terepmunkát végző kutatóként felkért egy interjúra, amely az Ormánság értékeit volt hivatott bemutatni egy sorozat részeként. Ebből a riportból jött létre a *Hol terem az Ormánság bora?* című ismeretterjesztő néprajzi film is, amely 2023-ban a Sztánai Nemzetközi Népművészeti Filmszemle Könyvjutalmában részesült. A filmet lásd: <https://www.youtube.com/watch?v=M56s18SQJJk>
- 2 Életről és munkásságáról bővebben lásd például: Zentai 2023: <https://magyarmuzeumok.hu/cikk/baranyakutatoja-zentai-janos-1907-1973>
- 3 A búcsúk és a falunapok kapcsolatáról bővebben lásd: Hesz 2004.
- 4 MNL BML-VI. 181.a.-53 = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Birtokrészleti jegyzőkönyv, Diósvizsló, 1866.; Hu-MNL-BaML-VI.181.a-92-32 = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Birtokrészleti jegyzőkönyv, Hegyszentmárton, 1866.
- 5 Az utóparasztság fogalmát Márkus István vezette be Magyarországon az 1970-es évek elején (Márkus 1973). Megfigyelte a magyar falvak lakóinak életében a második világháború után bekövetkezett változásokat, például azt, hogy a kollektivizálás és az iparosítás következményei által meghatározott, de helyben maradt és továbbra is falun élő társadalmi réteg (ingázó munkások) sajátos életmódot és a földhasználat sajátos módját alakította ki. Munkásságára a parasztság eltűnésével foglalkozó francia Henri Mendras utóparaszt elmélete volt nagy hatással (Mendras 1970.)
- 6 A beltelkek hasonló lehetséges szerepéről bővebben lásd: Eitler 2023: 355–382.
- 7 Bali János a szőlőkkel azonos helyzetre hívja fel a figyelmet a nógádi málnatermesztés kapcsán, ahol szintén a magántulajdonban maradt zártkertek jelentették a második gazdaság fő bázisát a Kádár-korszakban, és ezek adtak alkalmat a vállalkozói kockázatvállaláson alapuló hosszú távú gazdálkodási stratégiák megvalósítására, míg a háztáji területeket – még ha nem is csak egy évre osztották ki – kockázatos lett volna többéves kultúrákkal feltölteni (Bali 2005: 159).
- 8 A saját szőlő presztízsének tovább élését rögzíti például varsányi kutatásai során Jávor Kata is (Jávor 1978: 306).
- 9 A rendi társadalom és az államszocializmus egyes jelenségei közti párhuzamra hívja fel a figyelmet Rév István is 1987-ben angolul megjelent tanulmányában azzal az észrevételével, hogy a kötelező beszolgáltatás államilag megszabott áron való felvásárlási rendszere de facto jobbagysággal sújtotta a parasztságot, hisz meghatározták, hogy mit termeljenek, hogy mennyit kell beszolgáltatniuk, és azért milyen árat kapnak (Rév 1987: 342.)
- 10 Bővebben lásd: Juhász 1980.
- 11 Terepemen máig mindenki ismert szólás, hogy a „A szőlőnek szolga kell, nem gazda!”
- 12 Hu-MNL-BaML-VI.181.a-92-32. Hegyszentmártoni község birtokrészleti jegyzőkönyve
- 13 Földkönyv, Szőlőhegy, Hegyszentmárton 1986.
- 14 A téma legutóbbi összefoglalását lásd: Vígvári 2023.

Irodalom

- Andrásfalvy Bertalan
2011 A magyar falu képe és élete a Dél-Dunántúlon a XVIII. század derekán. In Máté Gábor (szerk.): *Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai.* 309–321. Budapest – Pécs: L'Harmattan – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék.
- Bakics János
2004 A villányi bor új márkás indítása – Egy térség borászati hagyományainak átalakulása az átmenet éveiben. In Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei.* 221–254. Budapest: Teleki László Alapítvány – PTE BTK Kommunikációs Tanszék.
- Bali János
2005 Zártkerti gazdálkodás a 20. század második felében. *Ethnographia* 116. 2005. 2. 153–182.
- Czegledy, Andre
2002 Urban Peasants in a Post-Socialist World: Small-Scale Agriculturalists in Hungary. In Leonard, Pamela – Kaneff, Deema (eds.): *Post-Socialist Peasant? Rural and Urban Constructions of Identity in Eastern Europe, East Asia and the former Soviet Union.* 200–220. New York – Basingstoke – Houndmills: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230376427_9
- Eitler Ágnes
2023 A vágyott autonómia elvesztése. Az áruterelő kertészek szerepvállalása a rendszerváltozás gazdasági, társadalmi és politikai folyamataiban egy kisalföldi településen. In Ö. Kovács József – Schlett András (szerk.): *„A föld nem tud futni”. Rendszerváltás vidéken.* 355–381. Budapest: RETÖRKI – NEB.
- Enyedi György
1980 *Falvaink sorsa.* Budapest: Magvető Könyvkiadó. /Gyorsuló idő./
- Fél Edit – Hofer Tamás
2010 *Mi, korrekt parasztok...” Hagyományos élet Átányon.* Budapest: Korall Társadalomtörténeti Egyesület. /Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 1./
- Gyarmati Krisztina
2005 Kisparcellás művelésű dombvidéki szőlőhegyek tájszerkezetének kialakulása és fejlődése. *Tájökológiai Lapok* 3. 2005. 1. 1–12.
- Harcza István
2000 Paraszttalanítás – egy fogalom születése. *Századvég* 8. 2000. 29. 77–85.
- Hesz Ágnes
2004 „Ezen a napon csak magunkat ünnepeljük.” Falunap a Somogy megyei Cserénfán. In Pócs Éva (szerk.): *Ritus és ünnep az ezredfordulón: Tudományos konferencia Marcaliban, 2002. május 13–15.* 57–70. Budapest: L'Harmattan – Marcali Városi Helytörténeti Múzeum. /Studia Ethnologica Hungarica VI./
- Horváth Gergely Krisztián
2020 A vidékellenes politika elemei Magyarországon az 1960-as években. In Csikós Gábor–Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években.* 13–53. Budapest: BTK – NEB.
- Illés Péter
2013 Szőlőhegyi közösségek a helyi fejlődés kapcsolataiban – Vas megyei esettanulmányok. *Ethnographia* 124. 2013. 2. 222–247.
2020 *Paraszti szőlőhegyek a Délnyugat-Dunántúlon* (Vas, Zala, Nyugat-Somogy). Szombathely: Vasi Múzeumbarát Egyesület.
- Jávor Kata
2006 Az ivás közösségi kontextusának alakulása Zsombón. A „homoki” ivás néhány sajátossága. *Ethno-Lore* 23. 2006. 229–263.

- Jávor Kata – Molnár Mária – Szabó Piroska – Sárkány Mihály
2000 A magyar falusi társadalom a szocializmus időszakában. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom*. 977–1006. Budapest: Akadémiai Kiadó. /Magyar Néprajz VIII./
- Juhász János
1980 *A háztáji gazdálkodás mezőgazdaságunkban*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Kovács Imre
1988 *Termelők és vállalkozók. Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban. Rétegződés-mo-dell vizsgálatok IX.* Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
2003a A magyar társadalom „parasztalanítása” európai összehasonlításban. *Századvég* 8. 2003. 28. 41–65.
2003b Parasztalanítás. Kérdőjelek és válaszok. Válasz Harosa Istvánnak, Laki Lászlónak, Gyáni Gábornak és Benda Gyulának. *Századvég* 8. 2003. 30. 105–108.
2012 *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest: Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.
- Kovács Teréz
2020 *A paraszti gazdálkodás átalakulása*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Kurucz Réka
2023 Kitelepítés, visszatérés, elvándorlás és a szőlőművelés kapcsolata az Ormánságban 1945 után. In Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József (szerk.): *Vidéktörténet 4.–Demogra-fia & Politika. Kihívások, korlátok, alkalmazkodási módok*. 239–267. Budapest: Bölcsészettu-dományi Kutatóközpont.
2024 A „bodonyi búcsú” – a párválasztás és a szőlőművelés kapcsolata az Ormánságban. *Ethnogra-phia* 135. 2024. 1. 80–107.
- Laposa József
2002 [1999] Szőlőhegyek változása. In Benyák Zoltán – Benyák Ferenc (szerk.): *Borok és korok. Bepil-lantás a bor kultúrtörténetébe*. (Második, javított kiadás). 257–283. Budapest: Hermész Kőr.
- Lüdtke, Alf
1993 *Eigen-Sinn. Fabrikalltag, Arbeiterfahrungen und Politik vom Kaiserreich bis in den Faschismus*. Hamburg: Ergebnisse.
- Majtényi György
2015 „De elmehet a Kádár Jani a picsába!” Reziliencia az államszocializmusban. *Replika* 2015. 94. 95–112.
- Makkai László
1957 A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. (A telkes és „kertes” földhasználat a 13–15. században). In Bodor András (szerk.): *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének 80. évfordulójára*. 477–478. Kolozsvár – Bukarest: Tudományos Könyvkiadó.
- Márkus István
1973 Az utóparasztság arcképéhez. *Szociológia* 2. 1973. 1. 56–67.
- Mendras, Henri
1970 *The Vanishing Peasant: Innovation and Change in French Agriculture*. London: MIT Press.
- Molnár Ágnes
2019 *Alkalmazkodó polgárság. Család és gazdaság Kiskanizsán a 20. században*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság. /Néprajzi Értekezések 8./
- Oláh László
2002 [1999] Szőlőtermelésünk sora 1945-től. In Benyák Zoltán – Benyák Ferenc (szerk.): *Borok és ko-rok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. (Második, javított kiadás). 267–274. Budapest: Hermész Kőr.
- Ö. Kovács József
2012 *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest: Korall Társadalomtörténeti Egyesület.
2015 Kollektivizálás utáni identitásformák. In Keszei András – Bögre Zsuzsanna (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. 220–232. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
2021 Kényszerkollektivizálás és az „elfelejtett” következmények. *Forrás* 53. 2021. 7–8., 74–82.
- Paládi-Kovács Attila
1997 Az idős generáció munkája a mai magyar falvakban. In Csoma Zsigmond – Gráfik Imre (szerk.): *Kapcsolatok és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében*. 169–175. Szombathely: Vas Megye Önkormányzata.
- Pápay Zsuzsanna
1989 *Rang, párválasztás, közvélemény. Jelentés egy Mátra-vidéki faluból*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Scott, James C.
1996 Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika* 1996. 23–24. 109–130. [Scott, James C. 1989. Everyday forms of resistance. Copenhagen Papers in East and Southeast Asian Studies, 33–62.]
- Stranieri, Stefanella – Tedeschi, Paolo
2019 The Role of Quality in Wine Production and Market: European Rules, CAP and New Technology. In Conca Messina, Silvia A.–Le Bras, Stéphane – Tedeschi, Paolo – Vaquero Piñeiro, Manuel (eds.): *A History of Wine in Europe, 19th to 20th Centuries. Volume II. Markets, Trade and Regulation of Quality*. Palgrave Studies in Economic History. 255–274. Cham, Palgrave Macmillan – Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-27794-9_11
- Szelényi Iván
1992 *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szigeti Éva
2004 A villányi Ötök. In Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. 163–182. Budapest: Teleki László Alapítvány – PTE BTK Kommunikációs Tanszék.
Szuhey Péter 1994 A magyarországi parasztság életmódjának változása 1945-től napjainkig. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 32. 1994. 345–371.
- Valuch Tibor
2006 *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest: Corvina Kiadó Kft. /Mindennapi történelem/
- Vigvári András
2023 *Zártkert – Magyarország. Átmeneti terek a nagyvárosok peremén*. Budapest: Napvilág kiadó.
- Zentai János
1963 Cúni szőlőmetszőkésék. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1962. 363–367.
- Zentai János
1978 Baranya megye magyar néprajzi csoportjai. *Ethnographia* 89. 1978. 519–557.
- Zentai Tünde
2013 Baranya kutatója: Zentai János (1907–1973) *Magyar Múzeumok* 2023. március 13. <https://magyarmuzeumok.hu/cikk/baranya-kutatoja-zentai-janos-1907-1973> (utolsó letöltés: 2025. 10. 15.)
- Levéltári források**
Hu-MNL-BaML-VI.181.a-92-32 = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Birtokrész-leti jegyzőkönyv, Hegyszentmárton, 1866.
Hu-MNL-BmL-XV.45 = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Községi Krónika, Di-ósvizlő, 1972–1984.
- Egyéb források**
Földkönyv, Diósvizlő, 1977. (Diósvizlő Község Önkormányzatának tulajdona)
Földkönyv, Hegyszentmárton, szőlőhegy, 1986. (Hegyszentmárton Község Önkormányzatának tulajdona)
- Hivatkozott törvények**
1967. évi III. törvény a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről.
Elérhető: https://jogkodex.hu/jsz/1967_3_torveny_8846519
(utolsó letöltés: 2026. 05. 30.)

“Homestead of peace” – Lessons from a photo exhibition in the Villány wine region

RÉKA KURUCZ

head curator, Department of Ethnography, Janus Pannonius Museum (Pécs)
adjunct lecturer, Department of Ethnography and Cultural Anthropology, University of Pécs

Abstract | Until recently, small-plot vineyard areas have preserved a characteristic landscape structure and rich (bio)cultural heritage, and have also played a significant social role in the lives of the communities associated with them. This study presents the lessons learned from the ethnographic photo exhibition opened in Diósvizsló in 2021, which recalls the nowadays significantly changed vineyard life on the Diósvizsló wine hill from the 1960s. Moreover, I summarize the results generated along the research questions (also) based on these lessons. Based on my ethnographic fieldwork, small-plot vineyards, as ‘relic’ areas or remnant plots left out of collectivization, often served as alternative spaces, arenas of permanence, knowledge, and ownership continuity. Small-plot vineyards functioned as sanctuaries in the lives of their owners. The social role they played in helping people preserve their identity and sustaining their community also can be seen in the material world of small cellars. The study briefly discusses the rapidly changing circumstances of the regime change in 1989 and the effects of the transition from a socialist planned economic system to a market economy on the ownership relations and plantation structure of the examined vineyards.

Keywords | Villány wine region, collectivization, small-scale viticulture, household plots, enclosed gardens, continuity of property and expertise, a refuge of identity (fragments), everyday resistance